CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B

Coll. No. 447

Title Pāṇini Vyākaraṇa

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 447 Subject: Grammara

Title: Pāṇini Vyākaraṇa

Author: — Pāṇini Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 6·8" by 3·8" Extent: 36 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanagari

Remarks:

व्याकरणनापत्र ७५ भाउपञ्चकास्ये ईपुस्तकं

॥श्रीगणेशाय॥ ॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्॥ कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं
तस्मै पाणिनये नमः॥ अथ शब्दानुशासनं॥ अइउण्। ऋऌक्। एओङ्। ऐऔच्। हय
वरट्। लण्। ञमङणनम्। झभञ्। घढधष्। जबगडदश्। खफछठथचटतव्॥
कपय्। शषसर्। हल्। इति प्रत्याहारः॥ ॥ वृद्धिरादैच्॥ अदेङ्गुणः॥ इको गुणवृद्धी
॥ न धातुलोप आर्धधातुके। क्ङिति च॥ दीधीवेवीटां॥ हलोऽनंतराः संयोगः॥ मुखना
सिकावचनोऽनुनासिकः॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं॥ नाज्झलौ॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं॥
॥ अदसो मात्॥ शे॥ निपात एकाजनाङ्॥ ओत्॥ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे॥ उञः॥
ऊँ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे॥ दाधा घ्वदाप्॥ २॥ आद्यंतवदेकस्मिन्॥ तरप्तमपौ घः॥ ब
हुगणवतुडति संख्या॥ ष्णांता षट्॥ डति च॥ क्तक्तवतू निष्ठा॥ सर्वादीनि सर्वनामा
नि॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ॥ न बहुव्रीहौ॥ तृतीयासमासे॥ द्वंद्वे च॥ विभाषा ज
सि॥ प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि

व्यवस्थायाम[illegible]॥ अंतरं बहिर्योगोपसंव्या[illegible] स्वरादि
निपात[illegible] कृन्मेजंतः॥ क्त्वातोसुन्कसुनः॥ अव्यय[illegible]
॥ शि सर्वनामस्थानं॥ सुडनपुंसकस्य॥ न वेति विभाषा॥ इग्यणः संप्रसारणं॥ [illegible] टकितौ॥ मि
दचोऽन्त्यात्परः॥ एच इग्घ्रस्वादेशे॥ षष्ठी स्थानेयोगा॥ स्थानेंतरतमः॥ उरण् रपरः॥
अलोऽन्त्यस्य॥ ङिच्च॥ आदेः परस्य॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ॥ अ
चः परस्मिन्पूर्वविधौ॥ न पदांतद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्वि
धिषु॥ द्विर्वचनेऽचि॥ अदर्शनं लोपः॥ ४॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययल
क्षणं॥ न लुमतांगस्य॥ अचोऽन्त्यादि टि॥ अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्व
स्य॥ तस्मादित्युत्तरस्य॥ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ तप
रस्तत्कालस्य॥ आदिरंत्येन सहेता॥ येन विधिस्तदंतस्य॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं॥
त्यदादीनि च॥ एङ् प्राचां देशे॥ ५॥ एवं ५॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ गाङ्कुटा
११ दिभ्योऽञ्णिन्ङित्॥ [illegible] पंच २॥

दिभ्यो ञ्णिन्ङित्। विज इट्। विभाषोर्णोः। सार्वधातुकमपित्। असंयोगाल्लिट्कित्। इं
धिभवतिभ्यां च। मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा। रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छ
ः संश्च। इको झल्। हलंताच्च। लिङ्सिचावात्मनेपदेषु। उश्च। वा गमः। हनः सिच्।
यमो गंधने। विभाषोपयमने। स्थाघ्वोरिच्च। न क्त्वा सेट्। निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्वि
दिधृषः। मृषस्तितिक्षायां॥१॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यां। पूङः क्त्वा च
। नोपधात्थफांताद्वा। वंचिलुंच्यृतश्च। तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य। रलो व्युपधाद्ध
लादेः संश्च। ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः। अचश्च। उच्चैरुदात्तः। नीचैरनुदात्तः। स
माहारः स्वरितः। तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वं। एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ। यज्ञकर्मण्य
जपन्यूंखसामसु। उच्चैस्तरां वा वषट्कारः। विभाषा छंदसि। न सुब्रह्मण्यायां स्वरि
तस्य तूदात्तः। देवब्रह्मणोरनुदात्तः। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां। उदात्तस्वरि
तपरस्य सन्नतरः॥२॥ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः। तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधार

यः। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं। एकविभक्ति चापूर्वनिपाते। अर्थवदधातुर
प्रत्ययः प्रातिपदिकं। कृत्तद्धितसमासाश्च। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य। गोस्त्रियोरु
पसर्जनस्य। लुक् तद्धितलुकि। इद्गोण्याः। लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने। विशेषणानां चा
जातेः। तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्। लुब्योगाप्रख्यानात्। योगप्रमाणे च तदभा
वेऽदर्शनं स्यात्। प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्। कालोपसर्जने
च तुल्यं। जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां। अस्मदो द्वयोश्च। फल्गु
नीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे॥३॥ छंदसि पुनर्वस्वोरेकवचनं। विशाखयोश्च। तिष्य
पुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं। सरूपाणामेकशेष एकविभ
क्तौ। वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः। स्त्री पुंवच्च। पुमान् स्त्रिया। भ्रातृपुत्रौ स्व
सृदुहितृभ्यां। नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां। पिता मात्रा। श्वशुरः
श्व[illegible]श्र्वा। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं। ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री॥४॥ एवं सू ७३
१२ श्री॥ [illegible] उपधादष्टौ। छंदसि पुनर्वस्वो[illegible]दश

॥इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥भूवादयो धातवः।उपदेशेऽजनुनासि
क इत्।हलन्त्यं।न विभक्तौ तुस्माः।आदिर्ञिटुडवः।षः प्रत्ययस्य।चुटू।लशक्वतद्धि
ते।तस्य लोपः।यथासंख्यमनुदेशः समानां।स्वरितेनाधिकारः।अनुदात्तङित
आत्मनेपदं।भावकर्मणोः।कर्तरि कर्मव्यतिहारे।न गतिहिंसार्थेभ्यः।इतरेतरा
न्योन्योपपदाच्च।नेर्विशः।परिव्यवेभ्यः क्रियः।विपराभ्यां जेः।आङो दोऽनास्य
विहरणे।३।क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च।समवप्रविभ्यः स्थः।प्रकाशनस्थेयाख्ययो
श्च।उदोऽनूर्द्ध्वकर्मणि।उपान्मन्त्रकरणे।अकर्मकाच्च।उद्विभ्यां तपः।आङो यमह
नः।समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः।निसमुपविभ्यो ह्वः।स्पर्द्धायामा
ङः।गंधनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः।अ
धेः प्रसहने।वेः शब्दकर्मणः।अकर्मकाच्च।संमाननोत्संजनाचार्यकरणज्ञान २
भृतिविगणनव्ययेषु नियः।कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि।वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः

।उपपराभ्यां।आङ उद्गमने।वेः पादविहरणे।प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां।अनुपस
र्गाद्वा।अपह्नवे ज्ञः।अकर्मकाच्च।संप्रतिभ्यामनाध्याने।भासनोपसंभाषाज्ञानय
त्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः।व्यक्तवाचां समुच्चारणे।अनोरकर्मकात्।विभाषा वि
प्रलापे।अवाद्ग्रः।समः प्रतिज्ञाने।उदश्चरः सकर्मकात्।समस्तृतीयायुक्तात्
।दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे।उपाद्यमः स्वकरणे।ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः।नानोर्ज्ञः
।प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः।शदेः शितः।३।म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च।पूर्ववत्सनः।आम्प्रत्य
यवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य।प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु।समः क्ष्णुवः।भुजोऽनवने।
णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्ताऽनाध्याने।भीस्म्योर्हेतुभये।गृधिवंच्योः प्रलंभने।लि
यः संमाननशालीनीकरणयोश्च।मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे।स्वरितञितः कर्त्र
भिप्राये क्रियाफले।अपाद्वदः।णिचश्च।समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रंथे।अनुपसर्गाज्ज्ञः
।विभाषोपपदेन प्रतीयमाने।शेषात्कर्तरि परस्मैपदं।अनुपराभ्यां कृञः।अ

भिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥४॥ प्राद्वहः । परेर्मृषः । व्याङ्परिभ्यो रमः । उपाच्च । विभाषा
कर्मकात् । बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । अण
वकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदव
सः । वा क्यषः । द्युद्भ्यो लुङि । वृद्भ्यः स्यसनोः । लुटि च क्लृपः ॥ ५ ॥ २२ ॥ प्रथमा
तृतीयः पादः । आकडारादेका संज्ञा । विप्रतिषेधे परं कार्यं । यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेय
ङुवङ्स्थानावस्त्री । वामि । ङिति ह्रस्वश्च । शेषो घ्यसखि । पतिः समास एव । ष
ष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । ह्रस्वं लघु । संयोगे गुरु । दीर्घं च । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदा
दि प्रत्ययेऽङ्गं । सुप्तिङन्तं पदं । नः क्ये । सिति च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । यचि
भं । तसौ मत्वर्थे । अयस्मयादीनि छन्दसि ॥ १ ॥ बहुषु बहुवचनं । द्व्येकयोर्द्विवच ४
नैकवचने । कारके । ध्रुवमपायेऽपादानं । भीत्रार्थानां भयहेतुः । पराजेरसोढः

। वारणार्थानामीप्सितः । अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । आख्यातोपयोगे । जनि
कर्तुः प्रकृतिः । भुवः प्रभवः । कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं । रुच्यर्थानां प्रीयमा
णः । श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः । धारेरुत्तमर्णः । स्पृहेरीप्सितः । क्रुधद्रुहेर्ष्या
सूयार्थानां यं प्रति कोपः । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म । राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः । प्र
त्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ २ ॥ अनुप्रतिगृणश्च । साधकतमं करणं । दिवः कर्म च
। परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यां । आधारोऽधिकरणं । अधिशीङ्स्थासां क
र्म । अभिनिविशश्च । उपान्वध्याङ्वसः । कर्तुरीप्सिततमं कर्म । तथायुक्तं चानीप्सि
तं । अकथितं च । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ । हृ
क्रोरन्यतरस्यां । स्वतंत्रः कर्ता । तत्प्रयोजको हेतुश्च । प्राग्रीश्वरान्निपाताः । चादयो
सत्वे । प्रादयः । उपसर्गाः क्रियायोगे । गतिश्च ॥ ३ ॥ ऊर्यादिच्विडाचश्च । अनुकरणं
चानितिपरं । आदरानादरयोः सदसती । भूषणेऽलं । अन्तरपरिग्रहे । कणेमन

सो श्रद्धाप्रतीघाते। पुरोव्ययं। अस्तं च। अछगत्यर्थवदेषु। अदोनुपदेशे। तिरोंतर्द्धौ
।विभाषा कृञि। उपाजेन्वाजे। साक्षात्प्रभृतीनि च। अनत्याधान उरसिमनसी। म
ध्येपदेनिवचने च। नित्यंहस्तेपाणावुपयमने। प्राध्वं बंधने। जीविकोपनिषदा
वौपम्ये। तेप्राग्धातोः॥४॥ छंदसि परेपि। व्यवहिताश्च। कर्मप्रवचनीयाः। अनुर्ल
क्षणे। तृतीयार्थे। हीने। उपोधिके च। अपपरी वर्जने। आङ्मर्यादावचने। लक्षणेत्थं
भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः। अभिरभागे। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदा
नयोः। अधिपरी अनर्थकौ। सुः पूजायां। अतिरतिक्रमणे च। अपिः पदार्थसंभा
वनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु। अधिरीश्वरे। विभाषा कृञि। लः परस्मैपदं। तङा
नावात्मनेपदं॥५॥ तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः। तान्येकवचनद्विवचन
बहुवचनान्येकशः। सुपः। विभक्तिश्च। युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः। प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च। अस्मद्युत्तमः। शेषे प्रथमः।

श्रीः॥ कडाराद्वदुष्यनुप्रतिवृएकयां दिक्षद सितिदिदोदश

परः संनिकर्षः संहिता। विरामोवसानं॥६॥ चतुर्थः पादः॥ इति प्रथमोध्यायः॥१॥ ॥ उ
समर्थः पदविधिः। सुबामंत्रिते पराङ्गवत्स्वरे। प्राक्कडारात्समासः। सह सुपा। अव्ययी
भावः। अव्ययंविभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चा
द्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यांतवचनेषु। यथासादृश्ये। यावदवधा
रणे। सुप्प्रतिना मात्रार्थे। अक्षशलाकासंख्याः परि णा। विभाषा। अपपरिबहिरं
चवः पंचम्या। आङ्मर्यादाभिविध्योः। लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये। अनुर्यत्समया। य
स्य चायामः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च। पारे मध्ये षष्ठ्या वा। संख्या वंश्येन। नदीभिश्च॥१॥
अन्यपदार्थे च संज्ञायां। तत्पुरुषः। द्विगुश्च। द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्ता
पन्नैः। स्वयं क्तेन। खट्वा क्षेपे। सामि। कालाः। अत्यंतसंयोगे च। तृतीया तत्कृतार्थेन गुण
वचनेन। पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः। कर्तृकरणे कृता बहुलं। कृ
त्यैरधिकार्थवचने। अन्नेन व्यंजनं। भक्ष्येण मिश्रीकरणं। चतुर्थी तदर्थार्थबलिहि
तसुखरक्षितैः। पंचमी भयेन। अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः। स्तोकांतिक

दूरार्थान्तिकार्थैः क्तेन। सप्तमी शौण्डैः॥२॥ सिद्धशुष्कपक्वबंधैश्च। ध्वांक्षेण क्षेपे। कृत्यैर्ऋणे
। संज्ञायां। क्तेनाहोरात्रावयवाः। तत्र। क्षेपे। पात्रेसमितादयश्च। पूर्वकालैकसर्वजर
त्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन। दिक्संख्ये संज्ञायां। तद्धितार्थोत्तरपदस
माहारे च। संख्यापूर्वो द्विगुः। कुत्सितानि कुत्सनैः। पापाणके कुत्सितैः। उपमानानि
सामान्यवचनैः। उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे। विशेषणं विशेष्येण बहु
लं। पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च। श्रेण्यादयः कृता
दिभिः। क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्॥३॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः। वृंदार
कनागकुंजरैः पूज्यमानं। कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने। किं क्षेपे। पोटायुवतिस्तोक
कतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः। प्रशंसाव
चनैश्च। युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः। कृत्यतुल्याख्या अजात्या। वर्णो वर्णेन
। कुमारः श्रमणादिभिः। चतुष्पादो गर्भिण्या। मयूरव्यंसकादयश्च॥४॥ द्वितीयाध्या
यस्य प्रथमः पादः। पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे। अर्द्धं नपुंसकं। द्वितीयतृतीय
११ श्री० समर्थोऽन्यपदार्थे सिद्धशुष्क सन्महद्दारा॥

चतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां। प्राप्तापन्ने च द्वितीयया। कालाः परिमाणिना। नञ्। ईषदकृ
ता। षष्ठी। याजकादिभिश्च। न निर्द्धारणे। पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधि
करणेन। क्तेन च पूजायां। अधिकरणवाचिना च। कर्मणि च। तृजकाभ्यां कर्त्तरि। क
र्त्तरि च। नित्यं क्रीडाजीविकयोः। कुगतिप्रादयः। उपपदमतिङ्। अमैवाव्ययेन॥१॥
॥तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां। क्त्वा च। शेषो बहुव्रीहिः। अनेकमन्यपदार्थे। संख्य
याव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये। दिङ्नामान्यंतराले। तत्र तेनेदमिति सरू
पे। तेन सहेति तुल्ययोगे। चार्थे द्वंद्वः। उपसर्जनं पूर्वं। राजदंतादिषु परं। द्वंद्वे घि। अ
जाद्यदंतं। अल्पाच्तरं। सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ। निष्ठा। वाहिताग्न्यादिषु। कडा
राः कर्मधारये॥२॥ द्विती० द्वितीयः पादः॥ अनभिहिते। कर्मणि द्वितीया। तृतीया च हो
श्छंदसि। अंतरांतरेण युक्ते। कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे। अपवर्गे तृतीया। सप्तमीपं
चम्यौ कारकमध्ये। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया। यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं त
त्र सप्तमी। पंचम्यपाङ्परिभिः। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्। गत्यर्थकर्मणि द्वि
१२ श्री० पूर्वापराधमोत्तरं तृतीयाप्रभृतीन्यष्टादश॥

तीया। चतुर्थी चेष्टायामनध्वनि। चतुर्थी संप्रदाने। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानि
नः। तुमर्थाच्च भाववचनात्। नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च। मन्यकर्मण्यनाद
रे विभाषाप्राणिषु। कर्तृकरणयोस्तृतीया। सहयुक्तेऽप्रधाने। येनांगविकारः। इत्थं
भूतलक्षणे। संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि। हेतौ। अकर्तर्यृणे पंचमी। विभाषा गुणेऽस्त्रियां
। षष्ठी हेतुप्रयोगे। सर्वनाम्नस्तृतीया च। अपादाने पंचमी। अन्यारादितरर्त्तेदि
क्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्ते। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। एनपा द्वितीया। पृथग्विनाना
नाभिस्तृतीयान्यतरस्यां। करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य।
दूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यां। दूरांतिकार्थेभ्यो द्वितीया च। सप्तम्यधिकरणे च। यस्य
च भावेन भावलक्षणं। षष्ठी चानादरे। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसू
तैश्च। आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां। यतश्च निर्द्धारणं। पंचमी विभक्ते। साधुनिपु
णाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः। प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च। नक्षत्रे च लुपि। प्रातिपदिका
र्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा। संबोधने च। सामंत्रितं। एकवचनं संबुद्धिः। षष्ठी

दि

शेषे। ज्ञोविदर्थस्य करणे। अधीगर्थदयेशां कर्मणि। कृञः प्रतियत्ने। रुजार्थानां भावव
चनानामज्वरेः। आशिषि नाथः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां। व्यवहृपणो
ः समर्थयोः। दिवस्तदर्थस्य। विभाषोपसर्गे। द्वितीया ब्राह्मणे। प्रेष्यब्रुवोर्हविषो दे
वतासंप्रदाने। चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसि। यजेश्च करणे। कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिक
रणे। कर्तृकर्मणोः कृति। उभयप्राप्तौ कर्मणि। क्तस्य च वर्तमाने। अधिकरणवाचिन
श्च। न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः। कृत्यानां कर्त्तरि
वा। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां। चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकु
शलसुखार्थहितैः॥ ७ ॥ द्वितीये तृतीयः पादः॥ द्विगुरेकवचनं। द्वंद्वश्च प्राणितूर्य
सेनांगानां। अनुवादे चरणानां। अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं। अध्ययनतोविप्रकृष्टाख्या
मन
नतो
नां। जातिरप्राणिनां। विशिष्टलिंगो नदी देशोऽग्रामाः। क्षुद्रजंतवः। येषां च विरोधः
शाश्वतिकः। शूद्राणामनिरवसितानां। गवाश्वप्रभृतीनि च। विभाषा वृक्षमृगतृण
धान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां। विप्रतिषिद्धं चानधिकर
६ ओं अन्नान्निहितद्रूठं न्तयुश्च प्रेष्यब्रुवो स्त्रयोदश प्र
ते

एवाचि॥ न दधिपयआदीनि॥ अधिकरणैतावत्त्वे च॥ विभाषा समीपे॥ स नपुंसकं॥ अ
व्ययीभावश्च॥ तत्पुरुषोनञ्कर्मधारयः॥ संज्ञायां कंथोशीनरेषु॥ उपज्ञोपक्रमं त
दाद्याचिख्यासायां॥ छाया बाहुल्ये॥ सभा राजामनुष्यपूर्वा॥ अशाला च॥ विभाषा सेना
सुराछायाशालानिशानां॥ परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोः॥ पूर्ववदश्ववडवौ॥ हेमंतशि
शिरावहोरात्रे च छंदसि॥ रात्राह्नाहाः पुंसि॥ अपथं नपुंसकं॥ अर्द्धर्चाः पुंसि च॥ इद
मोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादौ॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ॥ द्वितीयाटौस्स्वे
नः॥ आर्द्धधातुके॥ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति॥ लुङ्सनोर्घस्लृ॥ घञपोश्च॥ बहुलं छं
दसि॥ लिट्यन्यतरस्यां॥ वेञो वयिः॥ हनो वध लिङि॥ लुङि च॥ आत्मनेपदेष्व
न्यतरस्यां॥ इणो गा लुङि॥ णौ गमिरबोधने॥ सनि च॥ इङश्च॥ गाङ् लिटि॥ विभाषा लुङ्
लृङोः॥ णौ च संश्चङोः॥ अस्तेर्भूः॥ ब्रुवो वचिः॥ चक्षिङः ख्याञ्॥ वा लिटि॥ अजेर्व्यघञ
पोः॥ वा यौ॥ ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः॥ पैलादिभ्यश्च॥ इञः प्राच्यां॥ न तौ
ल्वलिभ्यः॥ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां॥ यस्कादिभ्यो गोत्रे॥ यञञोश्च॥ अत्रिभृगु

कुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च॥ बहुच इञः प्राच्यभरतेषु॥ न गोपवनादिभ्यः॥ तिककित
वादिभ्यो द्वंद्वे॥ उपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वंद्वे॥ आगस्त्यकौंडिन्ययोरगस्तिकुंडिनच्॥ सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः॥ अदिप्रभृतिभ्यः शपः॥ बहुलं छंदसि॥ यङोचि च॥ जुहोत्यादिभ्य
ः श्लुः॥ बहुलं छंदसि॥ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु॥ विभाषा घ्राधेट्शाछा
सः॥ तनादिभ्यस्तथासोः॥ मंत्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः॥ आम
ः॥ अव्ययादाप्सुपः॥ नाव्ययीभावादतोम्त्वपंचम्याः॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलं॥ लुटः प्रथ
मस्य डारौरसः॥ पा॥ द्वि॥ चतुर्थः पादः॥ इति द्वितीयोध्यायः॥ २॥ प्रत्ययः॥ परश्च
॥ आद्युदात्तश्च॥ अनुदात्तौ सुप्पितौ॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन्॥ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घ
श्चाभ्यासस्य॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा॥ सुप आत्मनः क्यच्॥ काम्य
च्च॥ उपमानादाचारे॥ कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः॥
लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्॥ कष्टाय क्रमणे॥ कर्मणो रोमंथतपोभ्यां वर्त्तिचरोः॥ बाष्पो
ष्मभ्यामुद्वमने॥ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे॥ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायां॥
७ श्रीः॥ द्वितीयस्य तोय क्रमेदेजोवयितितोल्वलित्रीमः पंच

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्। पुच्छभांडचीवराण्णिङ्॥१॥ मुंडमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रत
वस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्। धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्। नि
त्यं कौटिल्ये गतौ। लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायां। सत्यापपाशरू
पवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्। हेतुमति च। कं
ड्वादिभ्यो यक्। गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः। ऋतेरीयङ्। कमेर्णिङ्। आयादय आ
र्द्धधातुके वा। सनाद्यंता धातवः। स्यतासी लृलुटोः। सिब्बहुलं लेटि। कास्प्रत्ययादाम
मंत्रे लिटि। इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः। दयायासश्च। उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्यां। भीह्री
भृहुवां श्लुवच्च। कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि॥२॥ विदांकुर्वंत्वित्यन्यतरस्यां। अभ्युत्सा
दयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति छंदसि। च्लि लुङि॥
च्लेः सिच्। शल इगुपधादनिटः क्सः। श्लिष आलिंगने। न दृशः। णिश्रिद्रुस्रुभ्यः क
र्तरि चङ्। विभाषा धेट्श्व्योः। गुपेश्छंदसि। नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः। अ
स्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्। लिपिसिचिह्वश्च। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां। पुषादिद्युता २
द्य्लृदितः परस्मैपदेषु। सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च। इरितो वा। जॄस्तंभुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुं
चुश्विभ्यश्च। कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसि। चिण् ते पदः॥३॥ दीपजनबुधपूरितायि
प्यायिभ्योऽन्यतरस्यां। अचः कर्मकर्तरि। दुहश्च। न रुधः। तपोऽनुतापे च। चिण् भावक
र्मणोः। सार्वधातुके यक्। कर्तरि शप्। दिवादिभ्यः श्यन्। वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमु
क्लमुत्रसित्रुटिलषः। यसोऽनुपसर्गात्। संयसश्च। स्वादिभ्यः श्नुः। श्रुवः शृ च। अक्षो
ऽन्यतरस्यां। तनूकरणे तक्षः। तुदादिभ्यः शः। रुधादिभ्यः श्नम्। तनादिकृञ्भ्य उः। धि
न्विकृण्व्योर च॥४॥ क्र्यादिभ्यः श्ना। स्तंभुस्तुंभुस्कंभुस्कुंभुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च। हलः श्नः
शानज्झौ। छंदसि शायजपि। व्यत्ययो बहुलं। लिङ्याशिष्यङ्। कर्मवत्कर्मणा तुल्य
क्रियः। तपस्तपःकर्मकस्यैव। न दुहस्नुनमां यक्चिणौ। कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मै चौ ४
पदं च। धातोः। तत्रोपपदं सप्तमीस्थं। कृदतिङ्। वासरूपोऽस्त्रियां। कृत्याः प्राङ् ण्वुलः।
तव्यत्तव्यानीयरः। अचो यत्। पोरदुपधात्। शकिसहोश्च। गदमदचरयमश्चा
नुपसर्गे॥५॥ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु। वह्यं करणं। अर्यः स्वामि

वैश्ययोः॥उपसर्याकाल्याप्रजने॥अजर्यंसंगतं॥वदःसुपिक्यप्च॥भुवोभावे॥हनस्त
च॥एतिस्तुशास्वृदृजुषःक्यप्॥ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः॥ईचखनः॥भृञोसंज्ञायां
॥मृजेर्विभाषा॥राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः॥भिद्योद्ध्यौनदे
॥पुष्यसिद्ध्यौनक्षत्रे॥विपूयविनीयजित्यामुंजकल्कहलिषु॥प्रत्यपिभ्यांग्रहेश्छं
दसि॥पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषुच॥विभाषाकृवृषोः॥दं॥युग्यंचपत्रे॥अमावस्य
दन्यतरस्यां॥छंदसिनिष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्य
खान्यदेवयज्याप्रच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि॥ऋहलो
र्ण्यत्॥ओरावश्यके॥आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च॥आनाय्योनित्ये॥प्रणाय्यो
संमतौ॥पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु॥क्रतौकुं
डपाय्यसंचाय्यौ॥अग्नौपरिचाय्योपचाय्यसमूह्याः॥चित्याग्निचित्येच॥ण्वुल्तृ १॰
चौ॥नंदिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचः॥इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः॥आतश्चोपसर्गे॥पा
घ्राध्माधेट्दृशःशः॥अनुपसर्गाल्लिंपविंदधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसाति

४श्री॰प्रत्ययोमुंडविदांदीपत्र्यादिन्योवद्ययुग्यंचरयाद्युधादत्रा

साहिभ्यश्च॥ददातिदधात्योर्विभाषा॥ज्वलितिकसंतेभ्योणः॥श्याद्व्यधास्रुसंस्रु
तीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च॥दुन्योरनुपसर्गे॥विभाषाग्रहः॥गेहेकः॥शिल्पिनि
ष्वुन्॥गस्थकन्॥ण्युट्च॥हनश्चव्रीहिकालयोः॥प्रुसृल्वःसमभिहारेवुन्॥आ
शिषिच॥१॥एवं१५०॥इती॰प्रथमःपादः॥कर्मण्यण्॥ह्वावामश्च॥आतोनुप स८ ४
सर्गेकः॥सुपिस्थः॥तुंदशोकयोःपरिमृजापनुदोः॥प्रेदाज्ञः॥समिख्यः॥गापो
ष्टक्॥हरतेरनुद्यमनेच्॥वयसिच॥आङिताछील्ये॥अर्हः॥स्तंबकर्णयोरमि
जपोः॥शमिधातोःसंज्ञायां॥अधिकरणेशेतेः॥चरेष्टः॥भिक्षासेनादायेषु
च॥पुरोग्रतोग्रेषुसर्तेः॥पूर्वेकर्तरि॥कृञोहेतुताछील्यानुलोम्येषु॥२॥दिवावि
भानिशाप्रभाभास्करांतानंतादिबहुनांदीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचि
त्रक्षेत्रसंख्याजंघाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुःषु॥कर्मणिभृतौ॥नशब्दश्लोककलह
गाथावैरचाटुसूत्रमंत्रपदेषु॥स्तंबशकृतोरिन्॥हरतेर्दृतिनाथयोःपशौ॥फ
लेग्रहिरात्मंभरिश्च॥छंदसिवनसनरक्षिमथां॥एजेःखश्॥नासिकास्तन

योर्ध्माधेटोः॥ नाडीमुष्ट्योश्च॥ उदिकूले रुजिवहोः॥ वहाभ्रे लिहः॥ परिमाणे प
चः॥ मितनखे च॥ विध्वरुषोस्तुदः॥ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः॥ उग्रंपश्येरंम
दपाणिंधमाश्च॥ प्रियवशे वदः खच्॥ द्विषत्परयोस्तापेः॥ वाचि यमो व्रते॥ ४०॥
पूःसर्वयोर्दारिसहोः॥ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः॥ मेघर्तिभयेषु कृञः॥ क्षेमप्रि
यमद्रे ण्च॥ आशिते भुवः करणभावयोः॥ संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिद
मः॥ गमश्च॥ अंतात्यंताध्वदूरपारसर्वानंतेषु डः॥ आशिषि हनः॥ अपे क्लेश
तमसोः॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः॥ लक्षणे जायापत्योष्टक्॥ अमनुष्यकर्तृके च॥
शक्तौ हस्तिकपाटयोः॥ पाणिघताडघौ शिल्पिनि॥ आढ्यसुभगस्थूलपलि
तनग्नांधप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्॥ कर्तरि भुवः खिष्णुच्खु
कञौ॥ स्पृशोनुदके क्विन्॥ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगंचुयुजिक्रुंचां च॥ सदा
दिषु दृशोनालोचने कञ्च॥ ६०॥ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीरा
जामुपसर्गेपि क्विप्॥ भजो ण्विः॥ छंदसि सहः॥ वहश्च॥ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्यु

ट्॥ हव्येनंतःपादं॥ जनसनखनक्रमगमो विट्॥ अदोनन्ने॥ क्रव्ये च॥ दुहः कब्घश्च॥
मंत्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्॥ अवे यजः॥ विजुपे छंदसि॥ आतो मनिन्क्वनि
ब्वनिपश्च॥ अन्येभ्योपि दृश्यंते॥ क्विप् च॥ स्थः क च॥ सुप्यजातौ णिनिस्ताछील्ये॥ कर्त
र्युपमाने॥ व्रते॥ ८०॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये॥ मनः॥ आत्ममाने खश्च॥ भूते॥ करणे यजः॥
कर्मणि हनः॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्॥ बहुलं छंदसि॥ सुकर्मपापमंत्रपुण्येषु कृञः
॥ सोमे सुञः॥ अग्नौ चेः॥ कर्मण्यग्न्याख्यायां॥ कर्मणीनिविक्रियः॥ दृशेः क्वनिप्॥ रा
जनि युधिकृञः॥ सहे च॥ सप्तम्यां जनेर्डः॥ पंचम्यामजातौ॥ उपसर्गे च संज्ञायां॥
अनौ कर्मणि॥ ९०॥ अन्येष्वपि दृश्यते॥ निष्ठा॥ सुयजोर्ङ्वनिप्॥ जीर्यतेरतृन्॥ छं
दसि लिट्॥ लिटः कानज्वा॥ क्वसुश्च॥ भाषायां सदवसश्रुवः॥ उपेयिवानना
श्वाननूचानश्च॥ लुङ्॥ अनद्यतने लङ्॥ अभिज्ञावचने [illegible] दि॥ विभा
षा साकांक्षे॥ परोक्षे लिट्॥ हशश्वतोर्लङ् च॥ प्रश्ने चासन्नकाले॥ ल[illegible]॥ अपरोक्षे चा
ननौ पृष्टप्रतिवचने॥ १२०॥ नन्वोर्विभाषा॥ पुरिलुङ्स्मे॥ वर्तमाने लट्॥ लटः शा

ट्शानचावप्रथमासमानाधिकरणे ।। संबोधने च ।। लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ।। तौ सत्
।। पूङ्यजोः शानन् ।। ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।। इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ।। द्वि
षोऽमित्रे ।। सुञो यज्ञसंयोगे ।। अर्हः प्रशंसायां ।। आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ।। तृ
न् ।। अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्
।। णेश्छंदसि ।। भुवश्च ।। ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ।। त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ।। १९ ।। शमित्य
ष्टाभ्यो घिनुण् ।। संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरि
क्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजर
जभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ।। वौ कषलसकत्थस्रंभः ।। अपे च लषः ।। प्रे सं
लपसृद्रुमथवदवसः ।। निंदहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटप
रिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ।। देविक्रुशोश्चोपसर्गे ।। चलनशब्दार्थादकर्मका १२
द्युच् ।। अनुदात्तेतश्च हलादेः ।। जुचंक्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतप
दः ।। क्रुधमंडार्थेभ्यश्च ।। न यः ।। सूददीपदीक्षश्च ।। लषपतपदस्थाभूवृषहन

कमगमशृभ्य उकञ् ।। जल्पभिक्षकुट्टलुंटवृङः षाकन् ।। प्रजोरिनिः ।। जिदृ
क्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ।। स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातंद्रा
श्रद्धाभ्य आलुच् ।। दाधेट्सिशदसदो रुः ।। सृघस्यदः क्मरच् ।। १८ ।। भंजभासमि
दो घुरच् ।। विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।। इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ।। गत्वरश्च ।। जागुरूक
।। यजजपदशां यङः ।। नमिकंपिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ।। सनाशंसभिक्ष उः ।।
विंदुरिच्छुः ।। क्याच्छंदसि ।। आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।। स्वपितृषोर्नजिङ् ।। शॄवंद्यो
रारुः ।। भियः क्रुक्लुकनौ ।। स्थेशभासपिसकसो वरच् ।। यश्च यङः ।। भ्राजभासधुर्वि
द्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् ।। अन्येभ्योऽपि दृश्यंते ।। भुवः संज्ञांतरयोः ।। विप्रसंभ्यो ड्व
संज्ञायां ।। २ ।। धः कर्मणि ष्ट्रन् ।। दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनह
ः करणे ।। हलसूकरयोः पुवः ।। अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।। पुवः संज्ञायां ।। कर्त
रि चर्षिदेवतयोः ।। ञीतः क्तः ।। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।। ८ ।। १ ।। तृतीया· द्वितीयः पाद
।। उणादयो बहुलं ।। भूतेऽपि दृश्यंते ।। भविष्यति गम्यादयः ।। यावत्पुरानिपातयोर्लट्
२ श्री० कर्मणिदि वापूस्त्रस्त्रवद्वेनन्वे भूपिनन्वोश्मिति नज भासध्रः कर्मण्येष्टो

विभाषाकदाकर्ह्योः॥किंवृत्ते लिप्सायां॥लिप्स्यमानसिद्धौ च॥लोडर्थलक्षणे च॥लिङ्चो
र्ध्वमौहूर्तिके॥तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायां॥भाववचनाश्च॥अण्कर्मणि च॥
लृट्शेषे च॥लृटः सद्वा॥अनद्यतने लुट्॥पदरुजविशस्पृशो घञ्॥सृ स्थिरे॥भावे
॥अकर्तरि च कारके संज्ञायां॥परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः॥१॥इङश्च॥उपसर्गे रुवः॥स
मियुद्रुदुवः॥श्रिणीभुवोनुपसर्गे॥वौ क्षुश्रुवः॥अवोदोर्नियः॥प्रे द्रुस्तुस्रुवः॥निरभ्यो
ः पूल्वोः॥उन्न्योर्ग्रः॥कृ धान्ये॥यज्ञे समि स्तुवः॥प्रे स्त्रोयज्ञे॥प्रथने वावशब्दे॥छंदोना
म्नि च॥उदि ग्रहः॥समि मुष्टौ॥परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः॥परावनुपात्यय इणः॥
व्युपयोः शेतेः पर्याये॥हस्तादाने चेरस्तेये॥२॥निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वा
देश्च कः॥संघे चानौत्तराधर्ये॥कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियां॥अभिविधौ भाव इनुण्॥
आक्रोशेवन्योर्ग्रहः॥प्रे लिप्सायां॥परौ यज्ञे॥नौ वृ धान्ये॥उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः॥वि
भाषाङि रुप्लुवोः॥अवे ग्रहो वर्षप्रतिबंधे॥प्रे वणिजां॥रश्मौ च॥वृणोतेराछादने॥प
रौ भुवोवज्ञाने॥एरच्॥ऋदोरप्॥ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च॥उपसर्गेदः॥नौ ण च॥३॥

व्यधजपोरनुपसर्गे॥स्वनहसोर्वा॥यमः समुपनिविषु च॥नौ गदनदपठस्वनः॥क्व
णो वीणायां च॥नित्यं पणः परिमाणे॥मदोनुपसर्गे॥प्रमदसंमदौ हर्षे॥समुदोरजः पशु
षु॥अक्षेषु ग्लहः॥प्रजने सर्तेः॥ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु॥आङि युद्धे॥निपान
माहावः॥भावेनुपसर्गस्य॥हनश्च वधः॥मूर्तौ घनः॥अंतर्घनो देशे॥अगारैकदेशे प्र
घणः प्रघाणश्च॥उद्घनोत्याधानं॥४॥अपघनोंगं॥करणेयोविद्रुषु॥स्तंबे क च॥परौ
घः॥उपघ्न आश्रये॥संघोद्घौ गणप्रशंसयोः॥निघो निमितं॥ड्वितः क्त्रिः॥ट्वितोथुच्॥
यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्॥स्वपो नन्॥उपसर्गे घोः किः॥कर्मण्यधिकरणे च
॥स्त्रियां क्तिन्॥स्थागापापचो भावे॥मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः॥ऊतियू
तिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च॥व्रजयजोर्भावे क्यप्॥संज्ञायां समजनिषदनिपतमन
विदषुञ्शीङ्भृञिणः॥कृञः श च॥५॥इछा॥अप्रत्ययात्॥गुरोश्च हलः॥षिद्भिदादि
भ्योङ्॥चिंतिपूजिकथिकुंबिचर्चश्च॥आतश्चोपसर्गे॥ण्यासश्रंथो युच्॥रोगाख्यायां
ण्वुल्बहुलं॥संज्ञायां॥विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च॥पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्॥

आक्रोशे नञ्यनिः।हलश्च।खुरो बकुलं।नपुंसके भावे क्तः।ल्युट् च।कर्मणि च येन संस्पर्शात्क
र्तुः शरीरसुखं।करणाधिकरणयोश्च।पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण।गोचरसंचरवहव्रजव्य
जापणनिगमाश्च।अवे तॄस्त्रोर्घञ्॥८॥हलश्च।अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावाया
श्च।उदंकोनुदके।जालमानायः।खनो घ च।ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्।कर्तृक
र्मणोश्च भूकृञोः।आतो युच्।छंदसि गत्यर्थेभ्यः।अन्येभ्योपि दृश्यते।वर्त्तमानसामी
प्ये वर्त्तमानवद्वा।आशंसायां भूतवच्च।क्षिप्रवचने लृट्।आशंसावचने लिङ्।नान
द्यतनवत्क्रियाप्रबंधसामीप्ययोः।भविष्यति मर्यादावचनेवरस्मिन्।कालविभा
गे चानहोरात्राणां।परस्मिन्विभाषा।लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ।भूते च।॥९॥वो
ताप्योः।गर्हायां लडपिजात्वोः।विभाषा कथमि लिङ् च।किंवृत्ते लिङ्लृटौ।अनवक्लृप्त्यम कृ
र्षयोरकिंवृत्तेपि।किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्।जातुयदोर्लिङ्।यच्चयत्रयोः।गर्हायां च।चि
त्रीकरणे च।शेषे लृडयदौ।उताप्योः समर्थयोर्लिङ्।कामप्रवेदनेकच्चिति।संभाव २४
नेलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे।विभाषा धातौ संभावनवचनेयदि।हेतुहेतुमतोर्लिङ्।

[illegible] निवासश्च [illegible] विधिनिमन्त्रणा [illegible]

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ।समानकर्तृकेषु तुमुन्।लिङ् च।इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने॥१०॥वि
धिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्।लोट् च।प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्या
श्च।लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके।स्मे लोट्।अधीष्टे च।कालसमयवेलासु तुमुन्।लिङ् यदि।अ
र्हे कृत्यतृचश्च।आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः।कृत्याश्च।आशिषि लिङ्लो
कौ ५ टौ।क्तिच्क्तौ च संज्ञायां।माङि लुङ्।स्मोत्तरे लङ् च॥१०॥३॥इति तृतीयः पादः॥धातु
संबंधे प्रत्ययाः।क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः।समुच्चयेन्यतरस्यां
।यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्।समुच्चये सामान्यवचनस्य।छंदसि लुङ्लङ्लिटः।
लिङर्थे लेट्।उपसंवादाशंकयोश्च।तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्
कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः।प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै।दृशे विख्ये च।शकि णमु
ल्कमुलौ।ईश्वरे तोसुन्कसुनौ।कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः।अवचक्षे च।भावलक्षणे
स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्।सृपितृदोः कसुन्।अलंखल्वोः प्रति
षेधयोः प्राचां क्त्वा।उदीचां माङो व्यतीहारे।परावरयोगे च॥१॥समानकर्तृकयोः पू

र्वकाले।आशीर्देश्य णमुल्च।नयद्यनाकांक्षे।विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु।कर्मण्याक्रोशे कृञ
:खमुञ्।स्वादुमि णमुल्।अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्।यथातथयोरसूया
प्रतिवचने।कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये।यावति विंदजीवोः।चर्मोदरयोः पूरेः।वर्षप्र
माण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यां।चेले क्नोपेः।निमूलसमूलयोः कषः।शुष्कचूर्णरूक्षे
षु पिषः।समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः।करणे हनः।स्नेहने पिषः।हस्ते वर्त्तिग्रहोः।
स्वे पुषः।।।अधिकरणे बंधः।संज्ञायां।कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः।ऊर्द्ध्वे शु
षिपूरोः।उपमाने कर्मणि च।कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः।उपदंशस्तृतीयायां
।हिंसार्थानां च समानकर्मकाणां।सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः।समासत्तौ।प्रमाणे च
।अपादाने परीप्सायां।द्वितीयायां च।स्वांगे ध्रुवे।परिक्लिश्यमाने च।विशिपतिपदि
स्कंदां व्याप्यमानासेव्यमानयोः।अस्यतितृषोः क्रियांतरे कालेषु।नाम्न्यादिशिग्र
होः।अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ।तिर्यच्यपवर्गे।।स्वांगे तस्प्र २५
त्यये कृभ्वोः।नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे।तूष्णीमि भुवः।अन्वच्यानुलोम्ये।।कृधष
न्वोः।

ह्रा।ह्ना।घट्टरजलजकमसद्दादस्त्यर्थेषु उणुन्।पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु।कर्त्तरिकृत
।भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा।सः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य
ः।तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः।आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च।गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्था
सवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च।दाशगोघ्नौ संप्रदाने।भीमादयोपादाने।ताभ्यामन्यत्रो
णादयः।क्तोधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः।लस्य।तिप्तस्झिसि[illegible]स्थमि पु५
ब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्।टित आत्मनेपदानां टेरे।थासः से।।४।।लि
टस्तझयोरेशिरेच्।परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः।विदो लटो वा।ब्रु
वः पंचानामादित आहो ब्रुवः।लोटो लङ्वत्।एरुः।सेर्ह्यपिच्च।वा छंदसि।मेर्निः।आ
मेतः।सवाभ्यां वामौ।आडुत्तमस्य पिच्च।एत ऐ।लेटोडाटौ।आत ऐ।वैतोन्यत्र।इत
श्च लोपः परस्मैपदेषु।सउत्तमस्य।नित्यं ङितः।इतश्च।।५।।तस्थस्थमिपां तांतंता
मः।लिङः सीयुट्।यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च।किदाशिषि।झस्य रन्।इटोत्।सु
ट्तिथोः।झेर्जुस्।सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च।आतः।लङः शाकटायनस्यैव।द्विषश्च।

१श्री धातुसंबंधेसमानकर्तृकयोरधिकरणेलिटस्तस्झस्वमिपांसप्तदश॥
तिङ्शित्सार्वधातुकं।आर्द्धधातुकंशेषः।लिट्च।लिङाशिषि।छंदस्युभयथा॥१॥४॥इति
तृतीयोध्यायः॥३॥ङ्याप्प्रातिपदिकात्।स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्य
स्ङसोसाम्ङ्योःसुप्।स्त्रियां।अजाद्यतष्टाप्।ऋन्नेभ्योङीप्।उगितश्च।वनोरच।पादो
न्यतरस्यां।टाबृचि।नषट्स्वस्रादिभ्यः।मनः।अनोबहुव्रीहेः।डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां
।अनुपसर्जनात्।टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरख्युनां।यञश्च
।प्राचांष्फतद्धितः।सर्वत्रलोहितादिकतंतेभ्यः।कौरव्यमांडूकाभ्यांच।वयसिप्रथ
मे॥१॥द्विगोः।अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्योनतद्धितलुकि।कांडांतात्क्षेत्रे।पुरु
षात्प्रमाणेन्यतरस्यां।बहुव्रीहेरूधसोङीष्।संख्याव्ययादेर्ङीप्।दामहायनांता
च्च।अनउपधालोपिनोन्यतरस्यां।नित्यंसंज्ञाछंदसोः।केवलमामकभागधेयपा
पापरसमानार्यकृतसुमंगलभेषजाच्च।रात्रेश्चाजसौ।अंतर्वत्पतिवतोर्नुक्।पत्युर्नो
यज्ञसंयोगे।विभाषासपूर्वस्य।नित्यंसपत्न्यादिषु।पूतक्रतोरैच।वृषाकप्यग्निकुसि १९
तकुसीदानामुदात्तः।मनोरौवा।वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनः।अन्यतोङीष्॥२॥षि

द्गौरादिभ्यश्च।जानपदकुंडगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्य
मत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु।शो
णात्प्राचां।वोतोगुणवचनात्।बह्वादिभ्यश्च।नित्यंछंदसि।भुवश्च।पुंयोगादाख्यायां
।इंद्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्।क्रीतात्क
रणपूर्वात्।क्तादल्पाख्यायां।बहुव्रीहेश्चांतोदात्तात्।अस्वांगपूर्वपदाद्वा।स्वांगा
च्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्।नासिकोदरौष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्च।नक्रोडादिब
ह्वचः।सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च।नखमुखात्संज्ञायां।दीर्घजिह्वीचछंदसि।दि
क्पूर्वपदान्ङीप्॥३॥वाहः।सख्यशिश्वीतिभाषायां।जातेरस्त्रीविषयादयोपधा
त्।पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च।इतोमनुष्यजातेः।ऊङुतः।बाह्वं
तात्संज्ञायां।पंगोश्च।ऊरूत्तरपदादौपम्ये।संहितशफलक्षणवामादेश्च।कद्रुकमं
डल्वोश्छंदसिसंज्ञायां।शार्ङ्गरवाद्यञोङीन्।यङश्चाप्।आवट्याच्च।तद्धिताः॥
पूनस्तिः।अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोःष्यङ्गोत्रे।गोत्रावयवात्।कौड्यादिभ्य

श्च ॥ ३ ॥ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकांठेविद्धिभ्योन्यतरस्यां । समर्थानां प्रथमाद्वा । प्रा
ग्दीव्यतोण् । अश्वपत्यादिभ्यश्च । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः । उत्सादिभ्योञ् । स्त्री
पुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् । द्विगोर्लुगनपत्ये । गोत्रे लुगचि । यूनि लुक् । फक्फिञोर
न्यतरस्यां । तस्यापत्यं । एको गोत्रे । गोत्राद्यून्यस्त्रियां । अत इञ् । बाह्वादिभ्यश्च । सुधा
तुरकङ् च । गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञ् । नडादिभ्यः फक् । हरितादिभ्योञः ॥ ५ ॥ यञिञो
श्च । शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु । द्रोणपर्वतजीवंतादन्यतरस्यां । अनृष्या
नंतर्ये बिदादिभ्योञ् । गर्गादिभ्यो यञ् । मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः । कपिबोधा
दांगिरसे । बतंडाच्च । लुक् स्त्रियां । अश्वादिभ्यः फञ् । भर्गात्त्रैगर्ते । शिवादिभ्योण् । अ
वृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । सर्वधकवृष्णिकुरुभ्यश्च । मातुरुत्संख्यासंभ
द्रपूर्वायाः । कन्यायाः कनीन च । विकर्णशुंगछगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु । पीलाया वा । ढ
क् च मंडूकात् । स्त्रीभ्यो ढक् । द्व्यचः । इतश्चानिञः । शुभ्रादिभ्यश्च । विकर्णकुषीत १७
कात्काश्यपे । भ्रुवो वुक् च । कल्याण्यादीनामिनङ् । कुलटाया वा । चटकाया ऐरक् । गो

धाया ढ्रक् । आरगुदीचां । क्षुद्राभ्यो वा । पितृष्वसुश्छण् । ढकि लोपः । मातृष्वसुश्च । च
तुष्पाद्भ्यो ढञ् । गृष्ट्यादिभ्यश्च । राजश्वशुराद्यत् । क्षत्राद्घः । कुलात्खः । अपूर्वपदादन्य
तरस्यां यड्ढकञौ ॥ ६ ॥ महाकुलादञ्खञौ । दुष्कुलाड्ढक् । स्वसुश्छः । भ्रातुर्व्यच्च । व्यं
सपत्ने । रेवत्यादिभ्यष्ठक् । गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च । वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलं । फे
श्छ च । फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ । कुर्वादिभ्यो ण्यः । सेनांतलक्षणकारिभ्यश्च ।
उदीचामिञ् । तिकादिभ्यः फिञ् । कौसल्यकार्मार्याभ्यां च । अणो द्व्यचः । उदीचां वृद्धा
दगोत्रात् । वाकिनादीनां कुक् च । पुत्रांतादन्यतरस्यां । प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलं ॥ ७ ॥
मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं । जीवति तु वंश्ये युवा । भ्रातरि च
ज्यायसि । वान्यस्मिन्सपिंडे स्थविरतरे जीवति । वृद्धस्य च पूजायां । यूनश्च कुत्सायां ।
जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । साल्वेयगांधारिभ्यां च । द्व्यञ्मगधकलिंगसूरमसादण्
। वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् । कुरुनादिभ्यो ण्यः । साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्म
कादिञ् । ते तद्राजाः ॥ कंबोजाल्लुक् । स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्यश्च । अतश्च । न प्राच्यभ

श्री ष्ट्यापद्विगोः। विद्यायोनि देवयति यञिञोश्च मद्राक्रसान्मनोर्जातावष्टादश

गादियौधेयादिभ्यः॥४॥१॥ चतुर्थ प्रथमः पादः॥ तेन रक्तं रागात्। लाक्षारोचनाशक
लकर्दमाट्ठक्। नक्षत्रेण युक्तः कालः। लुबविशेषे। संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्। द्वन्द्वाच्छः।
दृष्टं साम। कलेर्ढक्। वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ। परिवृतो रथः। पाण्डुकम्बलादिनिः। द्वैपवैया
घ्रादञ्। कौमारापूर्ववचने। तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः। स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते। संस्कृतं
भक्षाः। शूलोखाद्यत्। दध्नष्ठक्। उदश्वितोऽन्यतरस्याम्। क्षीराड्ढञ्॥१॥ सास्मिन्पौ
र्णमासीति संज्ञायाम्। आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्। विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचै
त्रीभ्यः। सास्य देवता। कस्येत्। शुक्राद्घन्। अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः। छ च। महेन्द्राद्घा
णौ च। सोमाट्ट्यण्। वाय्वृतुपित्रुषसो यत्। द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषो
मवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च। अग्नेर्ढक्। कालेभ्यो भववत्। महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्।
पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः। तस्य समूहः। भिक्षादिभ्योऽण्। गोत्रोक्षोष्ट्रोर
भ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्। केदाराद्यञ्च॥२॥ ठञ्कवचिनश्च १८
। ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्। ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्। अनुदात्तादेरञ्॥

खण्डिकादिभ्यश्च। चरणेभ्यो धर्मवत्। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्। केशाश्वाभ्यां यञ्छा
वन्यतरस्याम्। पाशादिभ्यो यः। खलगोरथात्। इनित्रकट्यचश्च। विषयो देशे। राजन्या
दिभ्यो वुञ्। भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ। सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथे
षु। संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः। तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः। घञः सास्यां क्रिये
ति ञः। तदधीते तद्वेद। क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्॥३॥ क्रमादिभ्यो वुन्। अनुब्राह्मणा
दिनिः। वसन्तादिभ्यष्ठक्। प्रोक्ताल्लुक्। सूत्राच्च कोपधात्। छन्दोब्राह्मणानि च तद्वि
षयाणि। तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि। तेन निर्वृत्तम्। तस्य निवासः। अदूरभवश्च
गा । उरञ्। मतोश्च बह्वजङ्गात्। बह्वचः कूपेषु। उदक् च विपाशः। संकलादिभ्यश्च। स्त्रीषु
सौवीरसाल्वप्राक्षु। सुवास्त्वादिभ्योऽण्। रोणी। कोपधाच्च। वुञ्छण्कठजिलसेनि
रढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखि
संकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः। जनपदे लुप्। वर
णादिभ्यश्च। शर्कराया वा। ठक्छौ च। नद्यां मतुप्। मध्वादिभ्यश्च। कुमुदनडवेतसे

२

भ्योऽञ्॥ उत्सादिभ्योऽञ्॥ नडशादाड्ड्वलच्॥ शिखाया वलच्॥ उत्करादिभ्यश्छः॥ नडादीनां कु
क्॥ शेषे॥ राष्ट्रावारपाराद्घखौ॥ ग्रामाद्यखञौ॥ कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ्॥ कुलकुक्षिग्री
वाभ्यः श्वास्यलंकारेषु॥ नद्यादिभ्यो ढक्॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्॥ कापिश्याः ष्फ
क्॥ रंकोरमनुष्येऽण् च॥ ५॥ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्॥ कंथायाष्ठक्॥ वर्णौ वुक्॥ अ
व्ययात्त्यप्॥ ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्यां॥ तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ॥ दिक्पूर्वपदादसं
ज्ञायां ञः॥ मद्रेभ्योऽञ्॥ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोंऽतोदात्तात्॥ प्रस्थोत्तरपदपलद्या
दिकोपधादण्॥ कण्वादिभ्यो गोत्रे॥ इञश्च॥ न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु॥ वृद्धाच्छः॥ भवत
ष्ठक्छसौ॥ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च॥ विभाषोशीनरेषु॥ ओर्देशे ठञ्
॥ वृद्धात्प्राचां॥ ६॥ धन्वयोपधाद्वुञ्॥ प्रस्थपुरवहांताच्च॥ रोपधेतोः प्राचां॥ जनप
दतदवध्योश्च॥ अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्॥ कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात्॥ धू १२
मादिभ्यश्च॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः॥ अरण्यान्मनुष्ये॥ विभाषा कुरुयुगंध
राभ्यां॥ मद्रवृज्योः कन्॥ कोपधादण्॥ कच्छादिभ्यश्च॥ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्॥ अपदा

ॐ श्री तिनसास्मिन्नठञ्क्रमाद्भ्यो जनपदे द्युप्रागपागुदक् धन्वप्रद्धासंच

तौ साल्वात्॥ गोयवाग्वोश्च॥ गर्तोत्तरपदाच्छः॥ गहादिभ्यश्च॥ प्राचां कटादेः॥ राज्ञः क
च॥ ७॥ वृद्धादकेकान्तखोपधात्॥ कंथापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्॥ पर्वता
च्च॥ विभाषाऽमनुष्ये॥ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे॥ ८॥ च ३ द्वितीयः पादः॥ युष्मदस्मदो
रन्यतरस्यां खञ् च॥ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ॥ तवकममकावेकवचने॥ अ
र्धाद्यत्॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च॥ दिक्पूर्वपदाट्ठञ् च॥ ग्रामजनपदैकदेशाद
ञ्ठञौ॥ मध्यान्मः॥ असांप्रतिके॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ्॥ कालाट्ठञ्॥ श्राद्धे शरदः॥
विभाषा रोगातपयोः॥ निशाप्रदोषाभ्यां च॥ श्वसस्तुट् च॥ संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ला
॥ प्रावृष एण्यः॥ वर्षाभ्यष्ठक्॥ छंदसि ठञ्॥ वसंताच्च॥ १॥ हेमंताच्च॥ सर्वत्राण् च त
लोपश्च॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यः ट्युट्युलौ तुट् च॥ विभाषा पूर्वाह्णापराह्णा
भ्यां॥ तत्र जातः॥ प्रावृषष्ठप्॥ संज्ञायां शरदो वुञ्॥ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदो
षावस्कराद्वुन्॥ पथः पंथ च॥ अमावास्याया वा॥ अ च॥ सिंधवपकराभ्यां कन्॥ अ
णञौ च॥ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहु

लाल्लुक्। स्थानान्तगोशालखरशालाच्च। वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो
वा। नक्षत्रेभ्यो बहुलं। कृतलब्धक्रीतकुशलाः। प्रायभवः। उपजानूपकर्णोपनीवे
ष्ठक्। संभूते। कोशाड्ढञ्। कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु। उप्ते च। आश्वयुज्या
वुञ्। ग्रीष्मवसंतादन्यतरस्यां। देयमृणे। कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्। ग्रीष्माव
रसमाद्वुञ्। संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च। व्याहरति मृगः। तदस्य सोढं। तत्र भ
वः। दिगादिभ्यो यत्। शरीरावयवाच्च। दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्। ग्री
वाभ्योऽण्च। गंभीराञ्ञ्यः। अव्ययीभावाच्च। अंतःपूर्वपदाट्ठञ्। ग्रामात्पर्य
नुपूर्वात्। जिह्वामूलांगुलेश्छः। वर्गांताच्च। अशब्दे यत्खावन्यतरस्यां। कर्णल
लाटात्कनलंकारे। तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः। बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठ
ञ्। क्रतुयज्ञेभ्यश्च। अध्यायेष्वेवर्षेः। पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्। छंदसो यदणौ
। द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्। अणृगयनादिभ्यः २
। तत आगतः। ठगायस्थानेभ्यः। शुंडिकादिभ्योऽण्। विद्यायोनिसंबंधेभ्यो वु

ञ्। ऋतष्ठञ्। पितुर्यच्च। गोत्रादंकवत्। ॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य
ः। मयट् च। प्रभवति। विदूराञ्ञ्यः। तद्गच्छति पथिदूतयोः। अभिनिष्क्रामति द्वा
रं। अधिकृत्य कृते ग्रंथे। शिशुक्रंदयमसभद्वंद्वेंद्रजननादिभ्यश्छः। सोऽस्य
निवासः। अभिजनश्च। आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते। शंडिकादिभ्यो ञ्यः। सिंधु
तक्षशिलादिभ्योऽणञौ। तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः।
भक्तिः। अचित्ताददेशकालाट्ठक्। महाराजाट्ठञ्। वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्।
गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्। जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समा
नशब्दानां बहुवचने। ॥ तेन प्रोक्तं। तित्तिरिवरतंतुखंडिकोखाच्छण्। का
श्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः। कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्च। पुरा
णप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु। शौनकादिभ्यश्छंदसि। कठचरकाल्लुक्। कला
नो पिनोऽण्। छगलिनो ढिनुक्। पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः। कर्मं
दकृशाश्वादिनिः। तेनैकदिक्। तसिश्च। उरसो यच्च। उपज्ञाते। कृते ग्रंथे॥

संज्ञायां कुलालादिभ्यो वुञ्। क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्। तस्येदं। रथा
द्यत्। पत्रपूर्वादञ्। पत्राध्वर्युपरिषदश्च। हलसीराट्ठक्। द्वंद्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः
। गोत्रचरणाद्वुञ्। संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामण्। शाकलाद्वा। छंदोगौक्थि
कयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः। न दंडमाणवांतेवासिषु। रैवतिकादिभ्यश्छः। कौपिंज ति
लहास्तिपदादण्। आथर्वणिकस्येकलोपश्च। तस्य विकारः। अवयवे च प्राण्यो
षधिवृक्षेभ्यः। बिल्वादिभ्योऽण्। कोपधाच्च। त्रपुजतुनोः षुक्। ओरञ्। अनुदात्तादे
श्च॥७॥ पलाशादिभ्यो वा। शम्याष्ट्लञ्। मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः। नि
त्यं वृद्धशरादिभ्यः। गोश्च पुरीषे। पिष्टाच्च। संज्ञायां कन्। व्रीहेः पुरोडाशे। असं
ज्ञायां तिलयवाभ्यां। द्व्यचश्छंदसि। नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्। तालादिभ्योऽण्। जातरू र्षु
पेभ्यः परिमाणे। प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। जितश्च तत्प्रत्ययात्। क्रीतवत्परिमाणा
दुष्ट्राद्वुञ्। उमोर्णयोर्वा। एण्या ढञ्। गोपयसोर्यत्॥८॥ द्रोश्च। माने वयः। फ २१
ले लुक्। प्लक्षादिभ्योऽण्। जंब्वा वा। लुप् च। हरीतक्यादिभ्यश्च। कंसीयपरश

१ श्रीः॥ कुन्दस्मदोर्देमंतूर्त्लन्त्तेग्नामा द्वेत्तेर्यञ्जगौलुक
व्ययोर्यञञौ लुक्॥१०॥ चतु॰ तृतीयः पादः॥ प्राग्वहतेष्ठक्। तेन दीव्यति खनति जय
ति जितं। संस्कृतं। कुलत्थकोपधादण्। तरति। गोपुच्छाट्ठञ्। नौद्व्यचष्ठन्। चरति। आ
कर्षात्ष्ठल्। पर्पादिभ्यः ष्ठन्। श्वगणाट्ठञ्च। वेतनादिभ्यो जीवति। वस्नक्रयविक्रया
ट्ठन्। आयुधाच्छ च। हरत्युत्संगादिभ्यः। भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्। विभाषा विवधवीवधात्
। अण् कुटिलिकायाः। निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः। त्रेर्मम्नित्यं॥११॥ अपमित्ययाचिताभ्यां के
कक्कनौ। संसृष्टे। चूर्णादिनिः। लवणाल्लुक्। मुद्गादण्। व्यंजनैरुपसिक्ते। ओजः
सहोंभसा वर्त्तते। तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलं। परिमुखं च। प्रयच्छति गर्ह्यं। कु
सीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ। उंछति। रक्षति। शब्ददर्दुरं करोति। पक्षिमत्स्यमृ
गान्हंति। परिपंथं च तिष्ठति। माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति। आक्रंदाट्ठञ्च
। पदोत्तरपदं गृह्णाति। प्रतिकंठार्थललामं च॥२॥ धर्मं चरति। प्रतिपथमेति ठं न्च॰ पा॰
श्च। समवायान्समवैति। परिषदो ण्यः। सेनाया वा। संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्य
ति। तस्य धर्म्यं। अण् महिष्यादिभ्यः। ऋतोऽञ्। अवक्रयः। तदस्य पण्यं। लवणाट्ठञ्

॥ किशरादिभ्यः ष्ठन्॥ शलालुनोऽन्यतरस्यां॥ शिल्पं॥ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्यां॥
प्रहरणं॥ परश्वधाट्ठञ्च॥ शक्तियष्ट्योरीकक्॥ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः॥३॥ शीलं॥
छत्रादिभ्यो णः॥ कर्माध्ययने वृत्तं॥ बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्॥ हितं भक्षाः॥ तदस्मै दीयते
नियुक्तं॥ श्राणामांसौदनाट्टिठन्॥ भक्तादणन्यतरस्यां॥ तत्र नियुक्तः॥ अगारान्ता
ट्ठन्॥ अध्यायिन्यदेशकालात्॥ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति॥ निकटे व
सति॥ आवसथात्ष्ठल्॥ प्राग्घिताद्यत्॥ तद्वहति रथयुगप्रासंगं॥ धुरो यड्ढकौ॥ ख
ः सर्वधुरात्॥ एकधुराल्लुक्च॥ शकटादण्॥४॥ हलसीराट्ठक्॥ संज्ञायां जन्याः॥
श्री विध्यत्यधनुषा॥ धनगणं लब्धा॥ अन्नाण्णः॥ वशं गतः॥ पदमस्मिन्दृश्यं॥ मूलम
व स्याबर्हि॥ संज्ञायां धेनुष्या॥ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः॥ नौवयोधर्मविषमूलमूलसी
तातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमितसंमितेषु॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपे सम
ते॥ छंदसो निर्मिते॥ उरसोण्च॥ हृदयस्य प्रियः॥ बंधने चर्षौ॥ मतजनहलात्करण २२
जल्पकर्षेषु॥ तत्र साधुः॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ्॥ भक्ताण्णः॥५॥ परिषदो ण्यः॥ कथा

दिभ्यष्ठक्॥ गुडादिभ्यष्ठञ्॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्॥ सभाया यः॥ ढश्छंदसि
॥ समानतीर्थे वासी॥ समानोदरे शयित ओ चोदात्तः॥ सोदराद्यः॥ भवे छंदसि॥ पाथो
नदीभ्यां ड्यण्॥ वेशंतहिमवद्भ्यामण्॥ स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ॥ सगर्भसयूथसनु
ताद्यन्॥ तुग्राद्घन्॥ अग्राद्यत्॥ घच्छौ च॥ समुद्राभ्राद्घः॥ बर्हिषि दत्तं॥ दूतस्य भागकर्म
णी॥६॥ रक्षोयातूनां हननी॥ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये॥ असुरस्य स्वं॥ माया
यामण्॥ तद्वानासामुपधानो मंत्र इतीष्टकासु लुक्च मतोः॥ अश्विमानण्॥ वयस्या
सु मूर्ध्नो मतुप्॥ मत्वर्थे मासतन्वोः॥ मधोर्ञ च॥ ओजसोऽहनि यत्खौ॥ वेशोयशआदे
र्भगाद्यल्॥ खश्च॥ पूर्वैः कृतमिनियौ च॥ अद्भिः संस्कृतं॥ सहस्रेण संमितौ घः॥ मतौ
च॥ सोममर्हति यः॥ मये च॥ मधोः॥ वसोः समूहे च॥७॥ नक्षत्राद्घः॥ सर्वदेवात्तात्ति
ल्॥ शिवशमरिष्टस्य करे॥ भावे च॥८॥ चतुर्थोऽध्यायः॥४॥ प्राक्क्रीताच्छः॥ उगवा
दिभ्यो यत्॥ कंबलाच्च संज्ञायां॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः॥ तस्मै हितं॥ शरीरावय
वाद्यत्॥ खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च॥ अजाविभ्यां थ्यन्॥ आत्मन्विश्वजन

भोगोत्तरपदात्खः। सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ। माणवचरकाभ्यां खञ्। तदर्थं विकृतेः
प्रकृतौ। छदिरुपधिबलेर्ढञ्। ऋषभोपानहोर्ञ्यः। चर्मणोऽञ्। तदस्य तदस्मिन्स्यादिति
। परिखाया ढञ्। प्राग्वतेष्ठञ्। आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्। असमासे नि
ष्कादिभ्यः॥१॥ शताच्च ठन्यतावशते। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। वतोरिड्वा॥ विं
शतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्। कंसाट्टिठन्। शूर्पादञन्यतरस्याम्। शतमानविंशतिक
सहस्रवसनादण्। अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्॥ विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्
। द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्। बिस्ताच्च॥ विंशतिकात्खः। खार्या ईकन्। पणपादमाषशताद्य
त्। शाणाद्वा। द्वित्रिपूर्वादण् च। तेन क्रीतम्। तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ। गोद्व्यचोरसंख्या
परिमाणाश्वादेर्यत्। पुत्राच्छ च॥२॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ। तस्येश्वरः। त
त्र विदित इति च। लोकसर्वलोकाट्ठञ्। तस्य वापः। पात्रात्ष्ठन्। तदस्मिन्वृद्ध्याय
लाभशुल्कोपदा दीयते। पूरणार्धाट्ठन्। भागाद्यच्च। तद्धरति वहत्यावहति भारा २३
द्वंशादिभ्यः। वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ। संभवत्यवहरति पचति। आढकाचितपात्रा

त्खोऽन्यतरस्याम्। द्विगोः ष्ठंश्च। कुलिजाल्लुक्खौ च। सोऽस्यांशवस्नभृतयः। तदस्य परि
माणम्। संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु। पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्ष
ष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्। पञ्चद्दशतौ वर्गे वा॥३॥ सप्तनोऽञ् छन्दसि। त्रिंशच्चत्वा
रिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण्। तदर्हति। छेदादिभ्यो नित्यम्। शीर्षच्छेदाद्यच्च। दण्डादि
भ्यो यः। छन्दसि च। पात्राद्घंश्च। कडङ्गरदक्षिणाच्छ च। स्थालीबिलात्। यज्ञर्त्विग्भ्यां
घखञौ। पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति। संशयमापन्नः। योजनं गच्छति
। पथः ष्कन्। पन्थो ण नित्यम्। उत्तरपथेनाहृतं च। कालात्। तेन निर्वृत्तम्। तमधीष्टो भृ
तो भूतो भावी॥४॥ मासाद्वयसि यत्खञौ। द्विगोर्यप्। षण्मासाण्ण्यच्च। अवयसि
ठंश्च। समायाः खः। द्विगोर्वा। रात्र्यहःसंवत्सराच्च। वर्षाल्लुक्। चित्तवति नित्यम्। ष
ष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते। वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि। संपरिपूर्वात्ख च। तेन परिज
य्यलभ्यकार्यसुकरम्। तदस्य ब्रह्मचर्यम्। तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः। तत्र च दीय
ते कार्यं भववत्। व्युष्टादिभ्योऽण्। तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ। संपादिनि।
कर्मवेषाद्यत्॥५॥ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः। योगाद्यच्च। कर्मण उकञ्। सम

पस्तदस्य प्राप्तं।ऋतोरण्।छंदसि घस्।कालाद्यत्।प्रकृष्टे ठञ्।प्रयोजनं।विशा
खाषाढादण् मंथदंडयोः।अनुप्रवचनादिभ्यश्छः।समापनात्सपूर्वपदात्।ऐकागा
रिकट् चौरे।आकालिकडाद्यंतवचने।तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः।तत्र तस्येव।तदर्हं
।उपसर्गाछंदसि धात्वर्थे।तस्य भावस्त्वतलौ।आ च त्वात्।।१।।न नञ्पूर्वात्तत्पुरु
षादचतुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः।पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा।वर्ण
दृढादिभ्यः ष्यञ्च।गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च।स्तेनाद्यंनलोपश्च।स
ख्युर्यः।कपिज्ञात्योर्ढक्।पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक्।प्राणभृज्जातिवयोवचनो
द्गात्रादिभ्योऽञ्।हायनांतयुवादिभ्योऽण्।इगंताच्च लघुपूर्वात्।योपधाद्गुरूपो
त्तमाद्वुञ्।द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च।गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु।होत्राभ्य
श्छः।ब्रह्मणस्त्वः।।७।।पंचमाः प्रथमः पादः।।धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्।व्रीहि
शाल्योर्ढक्।यवयवकषष्टिकाद्यत्।विभाषा तिलमाषोमाभंगाणुभ्यः।सर्वच २४
र्मणः कृतः खखञौ।यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः।तत्सर्वादेः पथ्यंगकर्मपत्रपा कर्म १
उ श्री प्राक्क्रीताच्छ ताच्छ सर्व नससमनोऽभ्यासात तस्मिन्ननञ्पूर्वा पोढत्रा

त्रं व्याप्नोति।आप्रपदं प्राप्नोति।अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु।प
रोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति।अवारपारात्यंतानुकामं गामी।समांसमां विजा
यते।अद्यश्वीनावष्टब्धे।आगवीनः।अनुग्वलंगामी।अध्वनो यत्खौ।अभ्यमित्रा
छ च।गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे।अश्वस्यैकाहगमः।शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः।।
२।।व्रातेन जीवति।साप्तपदीनं सख्यं।हैयंगवीनं संज्ञायां।तस्य पाकमूले पील्वादि
कर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ।पक्षात्तिः।तेन वित्तश्चुंचुप्चणपौ।विनञ्भ्यां नानाञौ न
सह।वेः शालच्छंकटचौ।संप्रोदश्च कटच्।अवात्कुटारच्च।नते नासिकायाः संज्ञा
यां टीटञ्नाटज्भ्राटचः।नेर्विडज्विरीसचौ।इनच्पिटच्चिकचि च।उपाधिभ्यां त्यकन्नास
न्नारूढयोः।कर्मणि घटोऽठच्।तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्।प्रमा
णे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः।पुरुषहस्तिभ्यामण् च।यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्।कि
मिदंभ्यां वो घः।।२।।किमः संख्यापरिमाणे डति च।संख्याया अवयवे तयप्।द्वित्रि
भ्यां तयस्यायज्वा।उभादुदात्तो नित्यं।तदस्मिन्नधिकमिति दशांताड्डः।शदंतविं

थाते च ॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ तस्य पूरणे डट् ॥ नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ थ
ट् च छन्दसि ॥ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ वतोरिथुक् ॥ द्वे
स्तीयः ॥ त्रेः संप्रसारणं च ॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यां ॥ नित्यं शतादिमासार्द्धमा
ससंवत्सराच्च ॥ षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ अध्यायानुवाकयोर्लु
क् ॥ ३ ॥ विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ गोषदादिभ्यो वुन् ॥ तत्र कुशलः पथः ॥ आकर्षादिभ्यः क
न् ॥ धनहिरण्यात्कामे ॥ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ उदराट्ठगाद्यूने ॥ सस्येन परिजातः ॥ अंशं
हारी ॥ तंत्रादचिरापहृते ॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायां ॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ अधि
कं ॥ अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ पार्श्वेनान्विच्छति ॥ अयःशूलदंडाजिनाभ्यां ठक्ठ
ञौ ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ स एषां ग्रामणीः ॥ शृंखलमस्य बंधनं करभे ॥
उत्क उन्मनाः ॥ ४ ॥ कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायां ॥ कुल्माषा
दञ् ॥ श्रोत्रियंश्छंदोधीते ॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ पूर्वादिनिः ॥ सपूर्वाच्च ॥ इष्टा २५
दिभ्यश्च ॥ छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ अनुपद्यन्वेष्टा ॥ साक्षाद्द्रष्ट

रि संज्ञायां ॥ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिंद्रजु
ष्टमिंद्रदत्तमिति वा ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ रसादिभ्यश्च ॥ प्राणिस्थादातो लजन्य
तरस्यां ॥ सिध्मादिभ्यश्च ॥ वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ फेनादिलच्च ॥ लोमादिपामादिपिच्छा
दिभ्यः शनेलचः ॥ ५ ॥ प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ तपःसहस्राभ्यां विनिनौ ॥ अण् च ॥
सिकताशर्कराभ्यां च ॥ देशे लुबिलचौ च ॥ दंतउन्नत उरच् ॥ ऊषसुषिमुष्कमधो र
॥ द्युद्रुभ्यां मः ॥ केशाद्वोऽन्यतरस्यां ॥ गाण्ड्यजगात्संज्ञायां ॥ काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ र
जः कृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ दंतशिखात्संज्ञायां ॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृंगिणोर्जस्वि
न्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ अत इनिठनौ ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ तुंदादिभ्य इ
लच्च ॥ एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यं ॥ शतसहस्रांताच्च निष्कात् ॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्
॥ ६ ॥ अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ बहुलं छंदसि ॥ ऊर्णाया युस् ॥ वाचो ग्मिनिः ॥ आल
जाटचौ बहुभाषिणि ॥ स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ अर्शआदिभ्योऽच् ॥ द्वंद्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्था
दिनिः ॥ वातातीसाराभ्यां कुक् च ॥ वयसि पूरणात् ॥ सुखादिभ्यश्च ॥ धर्मशीलवर्णांत

ॐ श्री• धान्यानां ब्रातेन किमोविमुक्तादिभ्यः कालप्रयोजना स्रजाश्च धास्मायामेधा
विग्रातिः
श्राहस्ताज्जातौ। वर्णाद्ब्रह्मचारिणि। पुष्करादिभ्यो देशे। बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्यां।
। संज्ञायां मन्माभ्यां। कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः। तुंदिबलिवटेर्भः। अहं शुभमो
र्युस्॥ ७॥ पंचमाद्वितीयः पादः॥ प्राग्दिशो विभक्तिः। किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादि
भ्यः। इदम इश्। एतेतौ रथोः। एतदोऽश्। सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि। पंचम्यास्तसिल् तृ
। तसेश्च। पर्यभिभ्यां च। सप्तम्यास्त्रल्। इदमो हः। किमोऽत्। वाह च छंदसि। इतराभ्यो
पि दृश्यंते। सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा। इदमो र्हिल्। अधुना। दानीं च। तदो दा
च। तयोर्दार्हिलौ च छंदसि॥ १॥ अनद्यतने र्हिलन्यतरस्यां। सद्यः परुत्परार्यैषमः
परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्यु
ः। प्रकारवचने थाल्। इदमस्थमुः। किमश्च। था हेतौ च छंदसि। दिक्शब्देभ्यः सप्त
मीपंचमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्। विभाषा
परावराभ्यां। अंचेर्लुक्। उपर्युपरिष्टात्। पश्चात्। पश्च पश्चा च छंदसि। उत्तराध २६
रदक्षिणादातिः। एनबन्यतरस्यामदूरेऽपंचम्याः। दक्षिणादाच्। आहि च दूरे। उत्त

राच्च। पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषां। अस्ताति च॥ २॥ विभाषावरस्य। संख्या
या विधार्थे धा। अधिकरणविचाले च। एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्यां। द्वित्र्योश्च धमुञ्
। एधाच्च। याप्ये पाशप्। पूरणाद्भागे तीयादन्। प्रागेकादशभ्योऽछंदसि। षष्ठाष्टमा
भ्यां ञ च। मानपश्वंगयोः कन्लुकौ च। एकादाकिनिच्चासहाये। भूतपूर्वे चरट्। ष
ष्ठ्या रूप्य च। अतिशायने तमबिष्ठनौ। तिङश्च। द्विवचनविभज्योपपदे तरबीय
सुनौ। अजादी गुणवचनादेव। तुश्छंदसि। प्रशस्यस्य श्रः॥ ३॥ ज्य च। वृद्धस्य च
। अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ। युवाल्पयोः कनन्यतरस्यां। विन्मतोर्लुक्। प्रशंसायां
रूपप्। ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः। विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु। प्रका
रवचने जातीयर्। प्रागिवात्कः। अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः। कस्य च दः। अ
ज्ञाते। कुत्सिते। संज्ञायां कन्। अनुकंपायां। नीतौ च तद्युक्तात्। बह्वचो मनुष्य
नाम्नष्ठज्वा। घनिलचौ च। प्राचामुपादेरडज्वुचौ च॥ ४॥ जातिनाम्नः कन्। अ
जिनांतस्योत्तरपदलोपश्च। ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः। शेवलसुपरिविशा

ल वरुणार्यमादीनां तृतीयात्। अल्पे। ह्रस्वे। संज्ञायां कन्। कुटीशमीशुंडाभ्यो र
ः। कुत्वा डुपच्। कासूगोणीभ्यां ष्टरच्। वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे। किंयत्तदो
निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्। वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्। एकाच्च प्रा
चां। अवक्षेपणे कन्। इवे प्रतिकृतौ। संज्ञायां च। लुंमनुष्ये। जीविकार्थे चापण्ये
सा॰ ९ । देवपथादिभ्यश्च॥ ३॥ वस्तेर्ढञ्। शिलाया ढः। शाखादिभ्यो यत्। द्रव्यं च भव्ये।
कुशाग्राच्छः। समासाच्च तद्विषयात्। शर्करादिभ्योऽण्। अंगुल्यादिभ्यष्ठक्। ए
कशालायाष्ठजन्यतरस्यां। कर्कलोहितादीकक्। प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंद
सि। पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्। व्रातच्फञोरस्त्रियां। आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वा
हीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्। वृकाट्टेण्यण्। दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः। पर्श्वादि
यौधेयादिभ्योऽणञौ। अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो
यञ्। ञ्यादयस्तद्राजाः॥ ६॥ पंचमा तृतीयः पादः॥ ॥ पादशतस्य संख्या २७
देर्वीप्सायां वुन् लोपश्च। दंडव्यवसर्गयोश्च। स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्
प्राग्दिशो न द्यतने विभाषा ज्य च जातिनाम्नो वस्तेरेकोनविंशतिः

अनत्यंतगतौ क्तात्। न सामिवचने। बृहत्या आच्छादने। अषडक्षाशितंग्व
लंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः। विभाषांचेरदिक्स्त्रियां। जात्यंताच्छ बंधु
नि। स्थानांताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्। किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्र
कर्षे। अमु च छंदसि। अनुगादिनष्ठक्। णचः स्त्रियामञ्। अणिनुणः। विसा
रिणो मत्स्ये। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। ए
कस्य सकृच्च। विभाषा बहोर्धाविप्रकृष्टकाले॥ १॥ तत्प्रकृतवचने मयट्। समू
हवच्च बहुषु। अनंतावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः। देवतांतात्तादर्थ्ये यत्। पादार्घा
भ्यां च। अतिथेर्ञ्यः। देवात्तल्। अवेः कः। यावादिभ्यः कन्। लोहितान्मणौ। वर्णे
चानित्ये। रक्ते। कालाच्च। विनयादिभ्यष्ठक्। वाचो व्याहृतार्थायां। तद्युक्तात्क
र्मणोऽण्। ओषधेरजातौ। प्रज्ञादिभ्यश्च। मृदस्तिकन्। सस्नौ प्रशंसायां॥ २॥
वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छंदसि। बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यां। सं
ख्यैकवचनाच्च वीप्सायां। प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः। अपादाने चाहीयरुहोः। अ

तिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरितृतीयायाः।हीयमानपापयोगाच्च।षष्ठ्याव्याश्रये।
रोगाच्चापनयने।अभूततद्भावेकृभ्वस्तियोगेसंपद्यकर्त्तरिच्विः।अरुर्मनश्चक्षुश्चे
तोरहोरजसांलोपश्च।विभाषासातिकार्त्स्न्ये।अभिविधौसंपदाच।तदधीन
वचने।देयेत्राच।देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्बहुलं।अव्यक्ता
व नुकरणाद्द्व्यजवरार्द्धादनितौडाच्।कृञोद्वितीयतृतीयशंबबीजात्कृषौ।संख्या
याश्चगुणांतायाः।समयाच्चयापनायां॥३॥सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने।निष्कु
लान्निष्कोषणे।सुखप्रियादानुलोम्ये।दुःखात्प्रातिलोम्ये।शूलात्पाके।सत्याद
शपथे।मद्रात्परिवापणे।समासांताः।नपूजनात्।किमःक्षेपे।नञस्तत्पुरुषा
त्।पथोविभाषा।बहुव्रीहौसंख्येयेडजबहुगणात्।ऋक्पूरब्धूःपथामा
नक्षे।अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः।अक्ष्णोऽदर्शनात्।अचतुरविचतुरसुच
तुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तं २८
दिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजा
तोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः।ब्रह्महस्तिभ्यांवर्चसः।अवसमंधेभ्यस्तम

सः।श्वसोवसीयःश्रेयसः॥४॥अन्ववतप्ताद्रहसः।प्रतेरुरसःसप्तमीस्थात्।अनु
गवमायामे।द्विस्तावात्रिस्तावावेदिः।उपसर्गादध्वनः।तत्पुरुषस्यांगुलेःसंख्याव्य
यादेः।अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चरात्रेः।अह्नोऽह्नएतेभ्यः।नसंख्यादेःसमा
हारे।उत्तमैकाभ्यांच।राजाहःसखिभ्यष्टच्।गोरतद्धितलुकि।अग्राख्यायामुरसः।
अनोश्मायःसरसांजातिसंज्ञयोः।ग्रामकौटाभ्यांचतक्ष्णः।अतेःशुनः।उपमाना
दप्राणिषु।उत्तरमृगपूर्वाच्चसक्थ्नः।नावोद्विगोः।अर्द्धाच्च॥५॥खार्याःप्राचां।द्वित्रि
भ्यामंजलेः।अनसंतान्नपुंसकाच्छंदसि।ब्रह्मणोजानपदाख्यायां।कुमहद्भ्याम
न्यतरस्यां।द्वंद्वाच्चुदषहांतात्समाहारे।अव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यः।अनश्च।न
पुंसकादन्यतरस्यां।नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः।झयः।गिरेश्चसेनकस्य।ब
म हुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोःस्वांगात्षच्।अंगुलेर्दारुणि।द्वित्रिभ्यांषमूर्द्ध्नः।अप्पूरणीप्रमा
ण्योः।अंतर्बहिर्भ्यांचलोम्नः।अञ्नासिकायाःसंज्ञायांनसंचास्थूलात्।उपसर्गा
च्च।सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः॥६॥नञ्दुःसु
भ्योहलिसक्थ्योरन्यतरस्यां।नित्यमसिच्प्रजामेधयोः।बहुप्रजाश्छंदसि।धर्मा

वीपादस्त तस्य तत्र कृतरक ज्येष्ठाभ्यां सपत्नाच्चरवार्यां तत्पुर्वश्च । त्रिविंशतिः
दनिच् केवलात् । जंभा सुहरिततृणसोमेभ्यः । दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । इच् कर्मव्यतिहा
रे । द्विदंड्यादिभ्यश्च । प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः । ऊर्ध्वाद्विभाषा । ऊधसोऽनङ् । धनुषश्च । वा
संज्ञायां । जायाया निङ् । गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । अल्पाख्यायां । उपमानाच्च ।
पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । कुंभपदीषु च । संख्यासुपूर्वस्य ॥ ७ ॥ वयसि दंतस्य
दतृ । छंदसि च । स्त्रियां संज्ञायां । विभाषा श्यावारोकाभ्यां । अग्रांतशुद्धशुभ्रवृ
स्वा षवराहेभ्यश्च । ककुदस्यावस्थायां लोपः । त्रिककुत्पर्वते । उद्विभ्यां काकुदस्य
। पूर्णाद्विभाषा । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । उरःप्रभृतिभ्यः कप् । इनः स्त्रियां । न
द्यृतश्च । शेषाद्विभाषा । न संज्ञायां । ईयसश्च । वंदिते भ्रातुः । ऋतश्छंदसि । ना
डीतंत्र्योः स्वांगे । निष्प्रवाणिश्च ॥ ८ ॥ पंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्य
। अजादेर्द्वितीयस्य । न न्द्राः संयोगादयः । पूर्वोऽभ्यासः । उभे अभ्यस्तं । जक्षित्या
दयः षट् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । लिटि धातोरनभ्यासस्य । सन्यङोः । श्लौ २२
। चङि । दाश्वांसाह्वान्मीढ्वांश्च । ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । बंधुनि
बहुव्रीहौ । वचिस्वपियजादीनां किति । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चति

पृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च । लिट्यभ्यासस्योभयेषां । स्वापेश्चङि । स्वपिस्यमिव्ये
ञां यङि । न वशः ॥ १ ॥ चायः की । स्फायः स्फी निष्ठायां । स्त्यः प्रपूर्वस्य । द्रवमूर्तिस्प
र्शयोः श्यः । प्रतेश्च । विभाषाभ्यवपूर्वस्य । शृतं पाके । प्यायः पी । लिड्यङोश्च । विभाषा
श्वेः । णौ च संश्चङोः । ह्वः संप्रसारणं । अभ्यस्तस्य च । बहुलं छंदसि । चायः की । अ
पस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः । न संप्र
सारणे संप्रसारणं । लिटि वयो यः । वश्चास्यान्यतरस्यां किति । वेञः ॥ २ ॥ ल्य
पि च । ज्यश्च । व्यश्च । विभाषा परेः । आदेच उपदेशेऽशिति । न व्यो लिटि । स्फुरति
स्फुलत्योर्घञि । क्रीङ्जीनां णौ । सिध्यतेरपारलौकिके । मीनातिमिनोतिदीङां
ल्यपि च । विभाषा लीयतेः । खिदेश्छंदसि । अपगुरो णमुलि । चिस्फुरोर्णौ । प्रज
ने वीयतेः । बिभेतेर्हेतुभये । नित्यं स्मयतेः । सृजिदृशोर्झल्यमकिति । अनुदात्त
स्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यां । शीर्षंश्छंदसि ॥ ३ ॥ ये च तद्धिते । अचि शीर्षः । पद्दन्नो
मास्हृन्निशसन्यूषंदोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु । धात्वादेः षः स
ः । णो नः । लोपो व्योर्वलि । वेरपृक्तस्य । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् । एङ्ह्रस्वा

संबुधेः।शेश्छंदसि बहुलं।ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्।संहितायां।छे च।आङ्माङोश्च
।दीर्घात्।पदांताद्वा।इकोयणचि।एचोयवायावः।वांतोयि प्रत्यये।धातोस्तन्निमि
त्तस्यैव।।४।।क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे।क्रय्यस्तदर्थे।भय्यप्रवय्ये च छंदसि।एकः पूर्व
परयोः।अंतादिवच्च।षत्वतुकोरसिद्धः।आद्गुणः।वृद्धिरेचि।एत्येधत्यूठ्सु।आ
टश्च।उपसर्गादृति धातौ।वा सुप्यापिशलेः।औतोम्शसोः।एङि पररूपं।ओमाङो
श्च।उस्यपदांतात्।अतो गुणे।अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ।नाम्रेडितस्यांत्यस्य
तु वा।नित्यमाम्रेडिते डाचि।।५।।अकः सवर्णे दीर्घः।प्रथमयोः पूर्वसवर्णः।तस्मा
च्छसो नः पुंसि।नादिचि।दीर्घाज्जसि च।वा छंदसि।अमि पूर्वः।संप्रसारणाच्च।ए
ङः पदांतादति।ङसिङसोश्च।ऋत उत्।ख्यत्यात्परस्य।अतो रोरप्लुतादप्लुते।ह
शि च।प्रकृत्यांतःपादमव्यपरे।अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवंत्ववस्युषु च।य
जुष्युरः।आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेंबेंबालेंबिकेपूर्वे।अंगइत्यादौ च।अनुदात्ते
च कुधपरे।६।।अवपथासि च।सर्वत्र विभाषा गोः।अवङ् स्फोटायनस्य।इंद्रे च
नित्यं।प्लुतप्रगृह्या अचि।आङोनुनासिकश्छंदसि।इकोसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्व

श्च।ऋत्यकः।अप्लुतवदुपस्थिते।ई३ चाक्रवर्मणस्य।दिव उत्।एतत्तदोः सुलोपोको
रनञ्समासे हलि।स्यश्छंदसि बहुलं।सोचि लोपे चेत्पादपूरणं।सुट्कात्पूर्वः।।
अडभ्यासव्यवायेपि।संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे।समवाये च।उपात्प्रतियत्नवैकृ
तवाक्याध्याहारेषु।किरतौ लवने।।७।।हिंसायां प्रतेश्च।अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वा
लेखने।कुस्तुंबुरूणि जातिः।अपरस्पराः क्रियासातत्ये।गोष्पदं सेवितासेवि
तप्रमाणेषु।आस्पदं प्रतिष्ठायां।आश्चर्यमनित्ये।वर्चस्केवस्करः।अपस्करो
रथांगं।विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा।ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्रे।प्रतिष्कशश्च कशेः
।।प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी।मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः।कास्तीराज
स्तुंदे नगरे।कारस्करो वृक्षः।पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायां।अनुदात्तं पदमेकवर्जं
।कर्षात्वतो घञोंत उदात्तः।उंछादीनां च।।८।।अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः।धा
तोः।चितः।तद्धितस्य।कितः।तिसृभ्यो जसः।चतुरः शसि।सावेकाचस्तृतीयादि
र्विभक्तिः।अंतोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे।अंचेश्छंदस्यसर्वना
मस्थानं।ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः।अष्टनो दीर्घात्।शतुरनुमो नद्यजादी।उदात्त

यणो हल्पूर्वात्। नोङ्धात्वोः। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्। नामन्यतरस्यां। ङ्याश्छंदसि बहुलं
। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः। झल्युपोत्तमं॥२॥ विभाषा भाषायां। नगोश्वंसावर्णराडङ्क्रु-
ङ्कृद्भ्यः। दिवो झल्। नृ चान्यतरस्यां। तित्स्वरितं। तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशा(ल्ल)
सार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः। आदिः सिचोऽन्यतरस्यां। स्वपादिहिंसामच्यनिटि
। अभ्यस्तानामादिः। अनुदात्ते च। सर्वस्य सुपि। भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजा
गरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति। लिति। आदिर्णमुल्यन्यतरस्यां। अचः कर्तृयकि। थलि च से
टीडंतो वा। ञ्नित्यादिर्नित्यं। आमंत्रितस्य च। पथिमथोः सर्वनामस्थाने। अंतश्च तवै
युगपत्॥३॥ क्षयो निवासे। जयः करणं। वृषादीनां च। संज्ञायामुपमानं। निष्ठा च
द्व्यजनात्। शुष्कधृष्टौ। आशितः कर्त्ता। रिक्ते विभाषा। जुष्टार्पिते च छंदसि। नित्यं मं
त्रे। युष्मदस्मदोर्ङसि। ङयि च। यतोऽनावः। ईडवंदवृशंसदुहां ण्यतः। विभाषा वेण्विं
धानयोः। त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानां। उपोत्तमं रिति। चङ्यन्यतरस्यां। म ३१
तोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियां। अंतोऽवत्याः। ईवत्याः। चौ। समासस्य॥४॥ षष्ठाध्या॰
प्रथमः पादः॥ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमाना
एकाचश्चाद्योऽन्यपियेच ... सर्वगणोऽवपथा तिंस्ता यामनुदात्तस्य विभाषा॥ सूत्राणि

व्ययद्वितीयाकृत्याः। वर्णो वर्णेष्वनेते। गाधलवणयोः प्रमाणे। दायाद्यं दायादे। प्रतिबं
धि चिरकृच्छ्रयोः। पदेऽपदेशे। निवाते वातत्राणे। शारदेऽनार्त्तवे। अध्वर्युकषाययोर्जातौ
। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये। द्विगौ प्रमाणे। गंतव्यपण्यं वाणिजे। मात्रोपज्ञोपक्रमछा
ये नपुंसके। सुखप्रिययोर्हिते। प्रीतौ च। स्वं स्वामिनि। पत्यावैश्वर्ये। न भूवाक्चिद्दि
धिषु। वा भुवनं॥१॥ आशंकाबाधनेदीयःसु संभावने। पूर्वे भूतपूर्वे। सविधसनी
डसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये। विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु। श्रज्यावमकन्पाप
वत्सु भावे कर्मधारये। कुमारश्च। आदिः प्रत्येनसि। पूगेष्वन्यतरस्यां। इगंतकालक
पालभगालशरावेषु द्विगौ। बह्वन्यतरस्यां। दिष्टिवितस्त्योश्च। सप्तमी सिद्धशुष्क
पक्वबंधेष्वकालात्। परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु। राजन्यबहुवच
नद्वंद्वेऽंधकवृष्णिषु। संख्या। आचार्योपसर्जनश्चांतेवासी। कार्त्तकौजपादयश्च। म
हान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु। क्षुल्लकश्च
वैश्वदेवे। उष्ट्रः सादिवाम्योः॥२॥ गौः सादसादिसारथिषु। कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूत
जरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकंबलो दासीभाराणां च। च

तुर्थी तदर्थे। अर्थे। क्ते च। कर्मधारयेनिष्ठा। अहीने द्वितीया। तृतीया कर्मणि। गतिरनंन
रः। तादौ च निति कृत्यतौ। तवै चांतश्च युगपत्। अनिगंतोंचतौ वप्रत्यये। न्यधी च। ईष
दन्यतरस्यां। हिरण्यपरिमाणं धने। प्रथमोचिरोपसंपत्तौ। कतरकतमौ कर्मधार
ये। आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः। राजा च। षष्ठी प्रत्येनसि। क्ते नित्यार्थे। ग्रामः शिल्पि
नि। राजा च प्रशंसायां। आदिरुदात्तः। सप्तमीहारिणौ धर्म्येहरणे। युक्ते च। विभाषा
ध्यक्षे। पापं च शिल्पिनि। गोत्रांतेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे। अंगानि मैरेये। भक्ता
ख्यास्तदर्थेषु। गोबिडालसिंहसैंधवेषूपमाने। अके जीविकार्थे। प्राचां क्रीडायां।
अणि नियुक्ते। शिल्पिनि चाकृञः। संज्ञायां च। गोतंतियवं पाले। णिनि। उपमानं शब्दा
र्थप्रकृतावेव॥७॥ युक्तारोह्यादयश्च। दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे। अंत्यात्पूर्वं बह्व
चः। ग्रामेनिवसंतः। घोषादिषु च। छात्र्यादयः शालायां। प्रस्थेवृद्धमकर्क्यादीनां। मा
लादीनां च। अमहन्नवं नगरेनुदीचां। अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच्। न भूताधिकसंजी ३२
वमद्राश्मकज्जलं। अंतः। सर्वं गुणकार्त्स्न्ये। संज्ञायां गिरिनिकाययोः। कुमार्यां वय
सि। उदकेकेवले। द्विगौ क्रतौ। सभायां नपुंसके। पुरे प्राचां। अरिष्टगौडपूर्वे च।

प॥ न हास्तिनफलकमार्देयाः। कुसूलकूपकुंभशालं बिले। दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्या
नचानराटेषु। आचार्योपसर्जनश्चांतेवासिनि। उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च। बहुव्रीहौ वि
श्वं संज्ञायां। उदराश्वेषुषु। क्षेपे। नदी बंधुनि। निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यां। उत्तर
पदादिः। कर्णो वर्णलक्षणात्। संज्ञौपम्ययोश्च। कंठपृष्ठग्रीवाजंघं च। शृंगमवस्था
नर५ यां च। नञो जरमरमित्रमृताः। सोर्मनसी अलोमोषसी। क्रत्वादयश्च। आद्युदात्तं द्व्य
च्छंदसि। वीरवीर्यौ च॥८॥ कूलतीरतूल मूलशालाक्षसममव्ययीभावे। कंस
मंथशूर्पपाय्यकांडं द्विगौ। तत्पुरुषे शालायां नपुंसके। कंथा च। आदिश्चिहणादी
नां। चेलखेटक टुककांडं गर्हायां। चीरमुपमानं। पललसूपशाकं मिश्रे। कूल
सूदस्थलकर्षाः संज्ञायां। अकर्मधारये राज्यं। वर्ग्यादयश्च। पुत्रः पुंभ्यः। नाचार्य
राजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः। चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः। षट् च कांडादीनि। कुंडं व
नं। प्रकृत्या भगालं। शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत्। गतिकारकोपपदात्कृ
त्। उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्॥९॥ देवताद्वंद्वे च। नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथि
वीरुद्रपूषमंथिषु। अंतः। थाथघञ्क्ताजबित्रकाणां। सूपमानात्क्तः। संज्ञायामना

चितादीनां। प्रवृद्धादीनां च। कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि। इत्थंभूतेन कृतमिति च।
अनोभावकर्मवचनः। मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः। स
प्तम्याः पुण्यं। ऊनार्थकलहं तृतीयायाः। मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ। नञो गुणप्रति
षेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः। ययतोश्चातदर्थे। अच्कावशक्तौ। आक्रोशे
च। संज्ञायां। कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च। ॥८॥ विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु। बहु
व्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने। संख्यायाः स्तनः। विभाषा छंद
सि। संज्ञायां मित्राजिनयोः। व्यवायिनोंतरं। मुखं स्वांगं। नाव्ययदिक्शब्दगोमह
त्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः। निष्ठोपमानादन्यतरस्यां। जातिकालसुखादिभ्यो ना
च्छादनात्क्तोकृतमितप्रतिपन्नाः। वा जाते। नञ्सुभ्यां। कपि पूर्वं। ह्रस्वांतेंत्यात्पूर्वं। ब
होर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि। नगुणादयोवयवाः। उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमपर्शु। वनं समा
से। अंतः। अंतश्च। ॥२॥ न निविभ्यां। परेरभितोभाविमंडलं। प्रादस्वांगं संज्ञायां। २२
। निरुदकादीनि च। अभेर्मुखं। अपाच्च। स्फिगपूतवीणांजोध्वकुक्षिसीरना
मनाम च। अधेरुपरिस्थं। अनोरप्रधानकनीयसी। पुरुषश्चान्वादिष्टः। अते

बहुव्रीहावाशीफागोःसादकेनित्यार्थेयुक्तानकास्तिनकूलतीरदेवताविभाषाननिपि। यानेकोनविंशति
रकृत्पदे। नेरनिधाने। प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे। उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः। सोरव
क्षेपणे। विभाषोत्पुच्छे। द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ। सक्थं चाक्रांतात्। परादिश्छं
दसि बहुलं। ॥२॥ ॥२॥ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ अलुगुत्तरपदे। पंचम्याः स्तोकादि
भ्यः। ओजःसहोंभस्तमसस्तृतीयायाः। मनसः संज्ञायां। आज्ञायिनि च। आत्मन
श्च पूरणे। वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः। परस्य च। हलदंतात्सप्तम्याः संज्ञायां। का
रनाम्नि च प्राचां हलादौ। मध्याद्गुरौ। अमूर्धमस्तकात्स्वांगादकामे। बंधे च विभा
षा। तत्पुरुषे कृति बहुलं। प्रावृट्शरत्कालदिवां जे। विभाषा वर्षक्षरशरवरात्। घ
कालतनेषु कालनाम्नः। शयवासवासिष्वकालात्। नेसिद्धबध्नातिषु च। स्थे
च भाषायां। ॥ षष्ठ्या आक्रोशे। पुत्रेन्यतरस्यां। ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः। वि
भाषा स्वसृपत्योः। आनङृतो द्वंद्वे। देवताद्वंद्वे च। ईदग्नेः सोमवरुणयोः। इद्वृद्धौ।
। दिवो द्यावा। दिवसश्च पृथिव्यां। उषासोषसः। मातरपितरावुदीचां। पितरामा
तरा च छंदसि। स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूर
णीप्रियादिषु। तसिलादिष्वाकृत्वसुचः। क्यङ्मानिनोश्च। न कोपधायाः। संज्ञा

न

पूरण्योः। वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे। स्वांगाच्चेतो मानिनि॥२॥ जा
तेश्च। पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु। घरूपकल्पचेल[ब्रुव]गोत्रमतहतेषु ङ्यो द्व
नेकाचो ह्रस्वः। नद्याः शेषस्यान्यतरस्यां। उगितश्च। आ[न्]महतः समानाधिकर
णजातीययोः। द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः। त्रेस्त्रयः। वि[भा]षा चत्वा
रिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां। हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु। वा शोकष्यञ्रोगेषु। पादस्य
पदाज्यातिगोपहतेषु। पद्यत्यतदर्थे। हिमकाषिहतिषु च। ऋचः शे। वा घोषमिश्र
शब्देषु। उदकस्योदः संज्ञायां। पेषंवासवाहनधिषु च। एकहलादौ पूरयितव्येन्य
तरस्यां। मंथौदनसक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च। इको ह्रस्वोऽङ्यो गाल
वस्य। एक तद्धिते च। ङ्यापोः सं[ज्ञाछन्दसो]र्बहुलं। त्वे च। इष्टकेषीकामालानां
चिततूलभारिषु। खित्यनव्ययस्य। अरुर्द्विषदजंतस्य मुम्। इच एकाचोंऽप्रत्ययवच्च
। वाचंयमपुरंदरौ च। कारे सत्यागदस्य। श्येनतिलस्य पाते ञे। रात्रेः कृति विभा २४
षा। नलोपो नञः। तस्मान्नुडचि। नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलन
खनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या। एकादिश्चैकस्य चादुक्। नगोऽप्राणिष्व

न्यतरस्यां। सहस्य सः संज्ञायां। ग्रंथांताधिके च। द्वितीये चानुपाख्ये॥४॥ अव्ययीभा
वे चाकाले। वोपसर्जनस्य। प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु। समानस्य छंदस्यमूर्द्धप्रभृ
त्युदर्केषु। ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुषु। च
रणे ब्रह्मचारिणि। तीर्थे ये। विभाषोदरे। दृग्दृशवतुषु। इदं किमोरीश्की। आ सर्व
षु नाम्नः। विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यंचतावप्रत्यये। समः समि। तिरसस्तिर्यलोपे। स
हस्य सध्रिः। सधमादस्थयोश्छंदसि। द्व्यंतरुपसर्गेभ्योऽप ईत्। ऊदनोर्देशे। अषष्ठ्य
तृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु। अर्थे
विभाषा॥५॥ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि। रथवदयोश्च। तृणे च जातौ। का पथ्यक्षयोः। ईषि
दर्थे। विभाषा पुरुषे। कवं चोष्णे। पथि च छंदसि। पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं। सं
ख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। सहिव
होरोदवर्णस्य। साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे। संहितायां। कर्णे लक्षणस्याविष्टा
ष्टपंचमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य। नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनि
षु क्वौ। वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनां। वले। मतौ बह्वचोऽनजिरादी

छिदूर

नां। शरादीनां च॥ ८॥ इकोवहेऽपीलोः। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं। इकः का
शे। दस्ति। अष्टनः संज्ञायां। छंदसि च। चितेः कपि। विश्वस्य वसुराटोः। नरे सं
ज्ञायां। मित्रे चर्षौ। मंत्रे सोमाश्वेंद्रियविश्वदेव्यस्य मतौ। ओषधेश्च विभक्तावप्र
थमायां। ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां। इकः सुञि। द्व्यचोतस्तिङः। ९।
निपातस्य च। अन्येषामपि दृश्यते। चौ। संप्रसारणस्य॥ १०॥ ३॥ षष्ठाध्या
तृतीयः पादः॥ अंगस्य। हलः। नामि। न तिसृचतसृ। छंदस्युभयथा। नृ च। नो
पधायाः। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ। वा षपूर्वस्य निगमे। सांतमहतः संयोग
स्य। अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां। इनहन्पूषार्य
म्णां शौ। सौ च। अत्वसंतस्य चाधातोः। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति॥
अज्झनगमां सनि। तनोतेर्विभाषा। क्रमश्च क्त्वि। छ्वोः शूडनुनासिके च। ज्व
रत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च॥ १॥ राल्लोपः। असिद्धवदत्राभात्। श्नान्न ३५
लोपः। अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति। दंशसंजस्वंजां शपि। रंजेश्च। घञि च
भावकरणयोः। स्यदो जवे। अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः। नांचेः पूजायां॥
अलुक राघ्र्य। जातेरिकोऽव्ययीभावे कोः कदिकोलू एकोन विंशतिः॥

क्त्वि स्कंदिस्यंदोः। जांतनशां विभाषा। भंजेश्च चिणि। शास इदङ्हलोः। शा हौ
। हंतेर्जः। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति। नि
। वा ल्यपि। न क्तिचि दीर्घश्च। गमः क्वौ॥ २॥ विड्वनोरनुनासिकस्यात्। जनसनख
नां सञ्झलोः। ये विभाषा। तनोतेर्यकि। सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्यां।
आर्द्धधातुके। भ्रस्जो रोपधयोररमन्यतरस्यां। अतो लोपः। यस्य हलः। क्यस्य
विभाषा। णेरनिटि। निष्ठायां सेटि। जनिता मंत्रे। शमिता यज्ञे। अयामंतालवाय्ये
त्न्विष्णुषु। ल्यपि लघुपूर्वात्। विभाषापः। युप्लुवोर्दीर्घश्छंदसि। क्षियः। निष्ठायाम
ण्यदर्थे॥ ३॥ वाक्रोशदैन्ययोः। स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्र
हदृशां वा चिण्वदिट् च। दीङो युडचि क्ङिति। आतो लोप इटि च। ईद्यति। घुमा
स्थागापाजहातिसां हलि। एर्लिङि। वान्यस्य संयोगादेः। न ल्यपि। मयतेरिदन्य
तरस्यां। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः। आडजादीनां। छंदस्यपि दृश्यते। न माङ्योगे। बहुलं
छंदस्यमाङ्योगेपि। इरयोरे। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ। अभ्यासस्यास
वर्णे। स्त्रियाः। वाम्शसोः॥ ४॥ इणो यण्। एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य। ओः सु

पि।वर्षाभ्वश्च।नभूसुधियोः।छंदस्युभयथा।हुश्नुवोःसार्वधातुके।भुवोवुग्लुङ्लिटो
ः।ऊदुपधायागोहः।दोषोणौ।वाचित्तविरागे।मितांह्रस्वः।चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्यां
।खचिह्रस्वः।ह्लादोनिष्ठायां।छादेर्घेद्व्युपसर्गस्य।इस्मन्त्रन्क्विषुच।गमहनजन
खनघसांलोपःक्ङित्यनङि।तनिपत्योश्छंदसि।घसिभसोर्हलिच।हुझल्भ्यो
हेर्धिः।श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छंदसि।अङितश्च।चिणोलुक्।अतोहेः।उतश्चप्रत्ययाद
संयोगपूर्वात्।लोपश्चास्यान्यतरस्यांम्वोः।नित्यंकरोतेः।येच।अतउत्सार्वधा
तुके।श्नसोरल्लोपः।श्नाभ्यस्तयोरातः।ईहल्यघोः।इद्दरिद्रस्य।भियोन्यतरस्यां।
जहातेश्च।आचहौ।लोपोयि।घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च।अतएकहल्मध्ये
नादेशादेर्लिटि।।थलिचसेटि।तॄफलभजत्रपश्च।राधोहिंसायां।वाजॄभ्र
मुत्रसां।फणांचसप्तानां।नशसददवादिगुणानां।अर्वणस्त्रसावनञः।मघ
वाबहुलं।भस्य।पादःपत्।वसोःसंप्रसारणं।वाहऊठ्।श्वयुवमघोनामतद्धि ३६
ते।अल्लोपोनः।षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि।विभाषाङिश्योः।नसंयोगाद्वमंता
त्।अचः।उदईत्।आतोधातोः।।१।।मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनः।तिविंशतेर्डिति।